

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Docent *Herman Schlyter*, Malmö: Kyrkstöten,
en funktionär i kyrkotuktens tjänst 33
Der Kirchengaufseher, ein Vertreter der Kir-
chenzucht 47

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stock-
holm: Textilhistoria kring Vadstena 47
Professor *Sven B. Ek*, Göteborg: Forskarens
ögon och hamnarbetarens verklighet 56

Kulturmöten och kulturell förändring. Red.

- av Anders Gustavsson. Anmäld av docent
Mats Hellspong, Stockholm 60
Rolf Söderberg: Stockholmsspegel. Anmäld
av *Mats Hellspong* 62

KORTA BOKNOTISER

- Mette Skougaard: Bonden bygger 63
Idrott, historia och samhälle 64
BREV TILL RIG 64

RIG · ÅRGÅNG 69 · HÄFTE 2

1986

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspång*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspång, Institutet för
folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:–
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1986

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Kyrkstöten, en funktionär i kyrko- tuktens tjänst

Av Herman Schlyter

I Rig 1938 har Erik O. Johanson publicerat en initierad redogörelse för forna gudstjänstvanor och -vanor i Västbo härad i Småland under rubriken "Kyrksömn och otidigt snack".¹ Johanson omnämner bl. a. att kyrkstöten eller kyrkväktaren skulle "utgå med staven" när prästen gått upp i predikstolen och väcka dem som slumrat till samt övervaka ordningen inne i kyrkan. Det är om denne kyrkliga funktionär som denna undersökning vill ge besked.²

I våra dagar vilar det något av ett löjets skimmer över benämningen kyrkstöt. Han fyllde emellertid en hedervärd, ja

nödvändig funktion i 1600- och 1700-talets stränga kyrkodisciplin, då det var allas plikt att delta i den söndagliga högmässan.

Kyrkstöten kallades också spögubbe och denna benämning hänger samman med den skampåle, spöpåle, gapstock eller kåk, som var uppställd på torget i städerna och vid tingshuset eller kyrkan på landsbygden. Att stå vid skampålen till spott och spe och att slita spö var ett borgerligt straff. Den som utdelade straffet kallades spögubbe men detta namn fick senare kyrkstöten överta.

Med kyrkstöt avses både det redskap, varmed de sovande väcktes i kyrkan, och den som hade uppdraget att använda redskapet.³ I Sverige betecknar ordet kyrkstöt i första hand redskapet, medan det i de gamla danska landskapen även åsyftar ett särskilt ämbete, varmed lämpliga män bekläddes.

¹ Rig 1938, s. 1 ff.

² I en intervju med släktforskaren Henry Johansson i Barkåkra i nv. Skåne berättas, att en släkting till denne kom från Göinge och blev kyrkopukare i Barkåkra. Här finns alltså ytterligare ett namn för kyrkstöten. Pukare är egentligen en som slår på puka. (Sydsv. Dagbladet 24 febr. 1986, s. 25.) I en uppteckning från Emislövs församling i Skåne nämnes, att kyrkstöten på 1840- och 1850-talet också kallas "pickaren" (Nord. museets folkminnes-samling). Jfr J. E. Rietz, Sv. Dialekt-Lexikon. Malmö 1867, s. 377 kyrkepikker och se danskans prikke (not 12 nedan).

³ A. Melander, Sättila pastorats jordeböcker. 1927, s. 259.

Redskapet

Kyrkstötsredskapet var i vanliga fall en c:a två meter lång, eller stundom ännu längre, trästav eller käpp, i regel med bjällra eller ringar. Bjällran kunde sitta i änden av staven eller hänga på dess främre del. En annan modell hade några ringar anbragta runt staven, vilka skramlade när den stöttes i golvet. Enklare stötar kunde bestå av en käpp, som i regel var järnskodd nertill och med en liten rund trätrissa eller knapp i övre änden (fig. 1). Ibland byttes staven ut mot en piska, så 1784 i Torpa kyrka i Halland.⁴ I Malmö S:t Petri hade kyrkstöten enligt inventarieförteckningen åtminstone från 1729 både käpp och piska. Den senare användes främst för att jaga ut hundar ur kyrkan och tygla ostyriga pojkar. I Habo kyrka i Västergötland, där stöten från 1700-talet finns bevarad, är staven målad i olika färger. Den har doppsko av metall och rund mässingsknopp upptill, med en kula i som skramlar, samt en mittring.⁵

En förutsättning för kyrkstötens ämbe- te var att det fanns bänkar för folket i kyrkan. Redan under medeltiden existerade murade säten längs väggarna, företrädesvis till tjänst för äldre och ofärdiga. I koret fanns dessutom stolar för prästerskapet och andra som tjänstgjorde vid gudstjänsterna. Privatpersoner kunde själva medföra något att sitta på och i vissa fall lät de uppföra en egen kyrkbänk, vanligen framför ett sidoaltare. I Arboga har det i Heliga Trefaldighets-

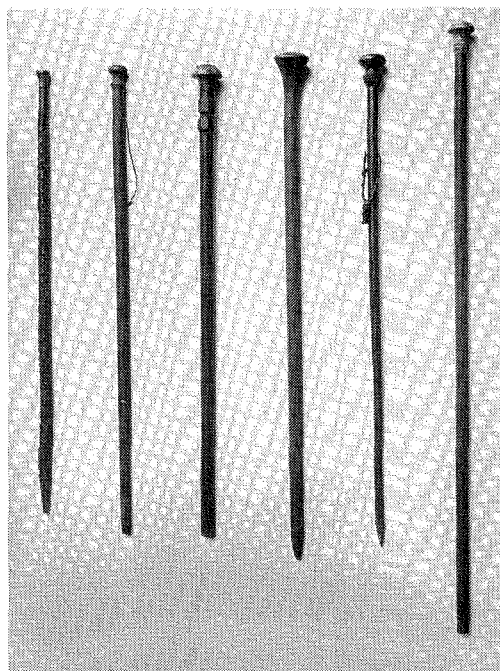

Fig. 1 Kyrkstötar ur Nordiska museets samlingar. Foto Nordiska museet.

kyrkan funnits en kvinnobänk på norra sidan redan 1490.⁶ Först efter reformationen blev dock kyrkbänkar vanliga. Malmö S:t Petri hade åtminstone från 1540 privata bänkar.⁷ I Burlöv tillkom allmän bänkinredning 1579⁸ och under

⁴ Se G. Nelson i *Hallands historia*, II. Halmstad 1959, s. 651 f. Observera att kyrkstöten här ej tjänstgjorde som kyrkväktare.

⁵ Brev från pastorsämbetet i Habo 84-10-01. Nanna och Lars Cnattingius har i en lic. avhandling skrivit om Habo kyrka och där avbildat staven.

⁶ S. Ljung, *Arboga stads historia*, I. Arboga 1949, s. 303.

⁷ Jfr Malmö Rådstueprotokol (*Stadsbok*) 1503–1548. Köpenhamn 1965, s. 186. Hela bänkfrågan i S:t Petri är svår att överblicka på grund av bristande arkivmaterial. Enstaka privata bänkar fanns tidigt, men bänkarna blev mer allmänna på 1600-talet. Från 1634 finns i S:t Petri en kyrkostolsbok (MSA). Om kyrkbänkar i Danmark se Erik Skov, *Almuebaenk og Herremandstol*, i: *Bidrag til Kirkestolens historie i Danmark*, i: *Strejflæs over Danmarks bygningskultur*, s. 235 ff. Här ges en intressant inblick i kyrkbänkens historia från senkatolsk tid fram till våra dagar. Se också T. Troels-Lund, *Dagligt liv i Norden*, VI. Köpenhamn u.å. s. 77 ff.

⁸ I. Ingers, *Burlövs kommun*, I. Arlööv 1972, s. 162.

1600-talet blev bänkar allmänna överallt. Bänkutrymmena var emellertid så begränsade, att de ofta inte räckte till för alla, utan det uppstod trängsel och oordning, vilket störde andakten. Bänkarna var inte sällan så fyllda av folk, att enskilda kyrkobesökare hindrades från att knäböja i bänken.

Kyrkstöten i Danmark

I norra Götaland nämns kyrkstöt redan så tidigt som 1612,⁹ men i övriga Sverige synes seden ha införts några decennier senare, t. ex. i Göteryd i Småland 1681, där han kallades kyrkväktare.¹⁰

Omkring Marmorkyrkan i Köpenhamn står en rad statyer av framstående kyrkomän, bl. a. Själlandsbiskopen Jesper Brochmand (1585–1652). Om honom skriver R. Broby-Johansen att ”det var ham, der fik ansat maend til at gå rundt med lange kæppe i kirkerne og vække folk, som falt i søvn under prædikenen”.¹¹

I Danmark infördes 1629 efter nederlaget mot den tyske kejsaren, vilket sågs som ett Guds straff, en förordning om kyrkotukt. En väckelse- och allvarsstämning växte fram i landet och det påbjöds, att i städerna skulle några lämpliga sockenmän utses att hjälpa pastor att upprätthålla kristligt skick i församlingarna. I detta sammanhang tillkom kyrkstöten.

Christian IV utfärdade den 22 april 1645 ”forholdsregler mod Soven i Kirkerne”, vari påbjöds att ”folk schal tilforordnes, som kand gaae om med lange kiepper til at slaae dennom paa Hoffedet med, som soffuer under Predicken”.¹²

Brochmand var en av den lutherska ortodoxins främsta förkämpar i Danmark, först professor och sedan 1639 Själlands biskop, vigd av Lundabiskopen Peder Winstrup. Brochmand blev en ivrig befrämjare av reglerna från 1645 och av den s.k. botfromheten. Möjligen är det han själv som har inspirerat kungen att låta utfärda ”forholdsreglerna”, vilka utsändes till biskopar och konsistorier. Huruvida Peder Winstrup varit lika ivrig för Lundastiftets räkning som Brochmand för Själland är inte bekant. Men som öv-

⁹ R. Gullstrand, Socknarnas självstyrelse i historisk belysning. Sthlm 1933, s. 56. Om kyrksömn i Danmark på 1530- och 40-talet se P. Palladius, En Visitatzbog (över Själlands socknar). Utg. av Sv. Grundtvig, Köpenhamn 1872, s. 11 f.

¹⁰ Ludvig Larsson, Bilder från fordom. Sthlm 1908, s. 1 ff. Han framhåller, att i kyrkväktarens instruktion står bl. a. att kyrkväktare finns ”i alla städer jämväl i många landsorter”. I instruktionen såges vidare: ”När konfessionen uppläses, skall han uppvakta vid ena kyrkodörren och klockaren vid den andra, hindrandes dem, som sent komma och då i kyrkan vilja ingå”, så att de inte stör ”de som då allaredan i bönen ligga på knä i sina stolar . . . De som sålunda sent komma må förtöva i vapenhuset, till dess konfessionen är uppläsen. Alla söndagar . . . skall han gå sakteliga och med sitt lilla spö uppväcka alla de, som han finner under predikan sovande eller eljest hålla kyrkoglam. . . .” Kyrkstötens införande misshagade en del sockenbor. De opponerade sig offentligt och kom berusade till kyrkan, där de ställde till bråk. De dömdes till böter av Göta hovrätt.

¹¹ Gennem det gamle København. 1955, s. 172.

¹² H. F. Rørdam, Dansk Kirkelov, III Köpenhamn 1889, s. 317 f. Jfr S. Ellerhøj, i: Danmarks Historie, VII 2 uppl. Köpenhamn 1970, s. 276 ff. Om det Kungl. brevet den 22 april 1645, vilket påbjöd kyrkstötsseden, se a. a., s. 339. Bild av Brochmand s. 338. I Brochmands synodal-skrivelse föreslås, att ”der skulle ansaettes Folk til at gaae om i Kirkerne og vaekke dem, der sov under Praedikenen, ved at prikke dem med lange Kaeppe”. Dansk Biogr. Leksikon, IV. Köpenhamn 1934, s. 120. För hjälp med att finna danska bestämmelser om kyrkstöt tackar jag min vän arkivarie Jørgen Nybo-Rasmussen vid Rigsarkivet i Köpenhamn.

riga biskopar fick han underrättelse om reglerna.¹³

I det kungliga brevet av den 19 maj 1646 heter det: "Eftersom overalt med Söfn udi Kirkerne stor desordes begaaes, då ville Vj naadigst att udi hver Sogn i Eders stift nogle skal tilforordnes, som kand gaae omkring i Kirkerne med lange Kiepper og slaae denom paa hufvedet, som sofver og saaledes holde folken aarvagen til at höre des flitigere prædiken." Som god ortodox lutheran och Christian IV:s f. d. hovpredikant och själasörjare måste Winstrup ha befordrat kyrktukten i sitt stift. Men de politiska och kyrkliga problemen vid Skånelandens övergång till Sverige gjorde antagligen att införandet av de nya funktionärerna fördröjdes.¹⁴

I andra delar av Danmark föreligger bevis på att reglerna genomfördes och att seden med kyrkstöt infördes, även om benämningen kyrkstöt inte förekommer. Enligt inventariet i Aarhus domkyrka, där Brochmands bror var biskop, fick Jens Larsen, "der går med kæppen i domkirken", 10 mark i lön.¹⁵ Detta i enlighet med den kungliga förordningen.

I Viborgs domkyrkas räkenskapsbok 1663–1668 omtalas, att till "en mand, som under prædikenen 'gick med kæppen' for att vække dem, der fejlagtit troede att kirken var beregnet til at sove i", betalades 10 slettedaler.¹⁶ Om guds-

tjänstlivet i Kolding i luthersk ortodox tappning skriver I. P. Eliassen: "Det var imidlertid ikke nok, att folk gik i kirke. De maate ikke sove under prædikenen. Man ser det i Kirkeregnskabet fra 1647: 'Er givet begge Vægterne for Stokkerne, de går omkring med i Kirken at opvække de sovende under Prædiken . . . om Ugen 8 Skilling.'¹⁷ I Helsingör med omnejd fanns också kyrkstöt från 1645. Laurits Pedersen skriver i "Almue Undervisning i en dansk Købstad" (1909) att 1645 "udnævntes nogle Mænd i hvert Sogn til att gaa omkring i Kirkerne med lange Kæppe og slaa dem paa Hovedet, som sov under Gudstjenesten". Kyrkstötsseden blev tydligen snabbt införd i hela Danmark. Då Norge hörde till Danmark fram till 1814, borde kyrkstöten också ha funnits där. Det norska riksantikvarieämbetet meddelar dock, att det enda redskap av dylikt slag, som finns bevarat, är en "vekkehammer" från 1827, vars överdel har formen av ett hammarhuvud.¹⁸

¹⁷ I. P. Eliassen, s. 311, enligt meddelande 84-11-30 från överinspektör Holger Rasmussen i Brede. Han antyder att det funnits kyrkstötar också på andra håll i Danmark.

¹⁸ Enligt meddelande 85-06-07 från riksantikvariatet i Oslo. Vekkehammeren finns i Tromsø museum. Den påminner om de bergsmansyxor, som till en tid var modell för kyrkstötskäpparna i Bergslagen. Jfr bl. a. DN (A-upplagan) 1934 nr 39, s. 10 sp 2. Domprost Nils Andersson i Luleå menar dock att han sett "vanliga" kyrkstötar på andra håll i Norge. Jfr univ. lektor Reimund Kvide-lands innehållsrika uppsats "Med salmiakk, isop og fanden mot kyrkjesøvn" (i tidskriften Tradisjon 1971 s. 1–18). Här avbildas bl. a. vekkehammeren och skildras drastiskt hur kyrksömnen bekämpades i Norge men här antydes även, att kyrkstötsseden förekom inte endast i Norden utan också i England (bobber), Schleswig-Holstein, Estland och Livland.

¹³ S. Cavallin, Lunds stifts herdaminne, I. Lund 1854, s. 53.

¹⁴ Om Winstrup se K. F. Hansson, Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658, Lund 1950, och dens., Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. Lund 1958. I Träslöv i Halland synes kyrkstöt ha införts under dansk tid. Se G. Nelson, a. a. II, s. 651.

¹⁵ Enligt meddelande 84-11-16 från musciinspektör T. Lindahl i Köpenhamn.

¹⁶ Se Viborgs Købstads Historie, I. Viborg 1940, s. 98.

Kyrkotukt och straff

För att förstå inrättningen med kyrkstöt är det åter nödvändigt att erinra om att kyrkolivet i Norden under 1500-, 1600- och 1700-talen var strängt reglerat. I Malmö sändes t. o. m. militärpatruller ut för att kontrollera att inga drällde omkring på gatorna i stället för att gå till kyrkan.¹⁹ Inget arbete fick utföras på söndagen. Man fick t. ex. inte skörda, jaga, fiska eller företa någon resa.²⁰ Stillhet och gott skick skulle råda i kyrkan.²¹ Från romersk-katolsk tid övertogs rätten att utesluta uppenbara syndare ur församlingens gemenskap. Först efter skrift (bekännelse) kunde de åter upptagas i kyrkans gemenskap. Härvid ålades de kyrkoplikt, innan avlösning kunde meddelas. Kyrkoplikten bestod av allmosor, böter, arbete för kyrkan, avstängning från gudstjänst och nattvard men även i nesliga straff som stocksittande, då skam-

pallen eller plikt-pallen kom till användning. Einar Bager nämner i sin uppsats "Till spott och spe"²², att S:t Petri kyrka i Malmö 1682 fick en "skammelpall" eller "pliktepall", på vilken den för bl. a. äktenskapsbrott skyldige fick sitta och skämmas i mittgången under gudstjänsten. År 1688 anskaffades en ny stock för den som kom för sent till kyrkan eller under gudstjänsten ställde till förgelse på kyrkogården.²³

Kyrkotukten, som ursprungligen skulle tjäna själavården, fick efter hand en mera lagisk än evangelisk karaktär.²⁴ Den kom att utövas av prästerna tillsammans med sockenstämma, sexmän och kyrkoråd.²⁵

Till kyrkstötens uppgifter kunde höra att göra en rond på kyrkkrogen och i sockenstugan för att hämta och ev. bötfälla dem, som stannade kvar där efter sammanringningen. Att dröja kvar på krogen, i sockenstugan eller på kyrkbacken medförde böter. Oväsen under gudstjänsten, snusande, tuggande av tobak, skvaller och bänkträta bestraffades lika så, liksom att männen behöll hatt eller mössa på huvudet i kyrkan. Kyrkstöten skulle beslagtaga huvudbonaderna och de fick lösas ut mot penningböter efter gudstjänstens slut. Då sällan upphängningsanordningar fanns i kyrkorna, hände det att männen placerade sina huvudbonader i fönstren, på altaret, nummer-tavlorna eller ljuskronorna, på läktarnas,

¹⁹ Rådhusrättens dombok 29 december 1694 (MSA). Jfr Mandelgrens samlingar i Folklivsarkivet i Lund, vilka bl. a. meddelar, att en gammal klockare i Hova berättat, att tre sockenmän efter sammanringningen kontrollerade i stugorna, att ingen försurnade gudstjänsten för superi eller kortspel. Mandelgren har också bl. a. ritat av kyrkstöten i Medelplana, vars dotter enligt Bror Jansson kallades Stöta-Maria. — I Mariestad finns ett Stötarhus och kvarteret, där kyrkan ligger, kallas Stöten. — Kvarteret intill Eslövs kyrka, uppförd 1891, alltså av sent datum, kallas Kyrkstöten.

²⁰ Om sabbatens helgande och straff för sabbatsbrott i Sverige se Gullstrand, a. a., s. 52 ff; K. H. Johansson, Kyrkobruk och gudstjänstliv under 1700-talet. Lund 1938, s. 2 ff och inte minst C. M. Bergstrand, Kulturbilder från Västergötland, I-III, Lund 1933-35, som med sina citat ur sockenstämmoprotokoll, visitationsakter och kyrkböcker är en mycket viktig källa för hela denna uppsats. För att förhindra söndagsresor sattes bommar över vägarna, som gick förbi kyrkorna, och lästes under gudstjänsttid. Se Bergstrand, a. a., I, s. 40 ff; II, s. 48 ff och III, s. 12 ff. Jfr prosten Erman i Cavallin, a. a., IV. Lund 1857 s. 329.

²¹ K. H. Johansson, a. a., s. 21 ff. Jfr H. Wentz, Klockare i helg och söcken, Lund 1980, s. 93.

²² Elbogen 1983, s. 78 f.

²³ I inventarieförteckningarna för S:t Petri är fram på 1800-talet plikt-pallen och oljudsstocken regelbundet redovisade. I några kyrkor är dylika föremål alltjämt bevarade. Bl. a. finns en straffstock i Genarps kyrka.

²⁴ Ett exempel härpå är den kyrkotukt, som den s. k. Göingebiskopen, prosten Nicolaus Erman utövade i sitt kontrakt. Se Cavallin, a. a., IV. Lund 1857, s. 329.

²⁵ Gullstrand, a. a., särskilt s. 50 ff.

predikstolarnas och epitafiernas utsirningar, trots att det var förbjudet.²⁶ Kyrkoplikt stadgades också för dem som sålde öl, brännvin eller tobak på kyrkbacken eller förtärde sådant i kyrkan. Utöver bötesstraff, kunde man mista sin bänkplats eller få stå vid kyrkdörren eller i vapenhuset, så länge predikan pågick.

Kyrkstöten i Skånelanden

Einar Bager nämner i sin uppsats "Till spott och spe", att kyrkgubbe och spögubbe fanns i Malmö 1691. Det är den först kände kyrkstöten i staden. Vid anställningen den 2 mars ålades han enligt rådstuvurättens handlingar, att "gå utj kyrkian at uppväckia dhe sofwande effter den ordning och på det sätt, som utj de andra städerna öfwilgt är".²⁷ Formuleringen visar, att det redan var brukligt med kyrkstötter i städerna vid denna tid.

Den i Malmö 1691 antagne spögubben hette Lars Rasmusson Möen. Hans namn nämnes på nytt i Magistratens brevbok den 18 april 1694, då han uppbar halvårslönen för sitt uppdrag. Han efterträddes den 27 januari 1696 av Söffren Christenson, som fick samma lön men dessutom vartannat år en ny rock, "så länge han med flit och god beskedlighet" skötte

sin tjänst.²⁸ Två andra män, som innehade kyrkstötsämbetet i S:t Petri i slutet av 1700-talet, hette Erich Widerberg och Lars Sjöberg.²⁹

I Malmö garnisonsförsamling, som utgjorde egen församling och höll sina gudstjänster i Garnisonskyrkan i rådhusets övre våning (nuvarande Knutsalen), nämnes Jepp Tullström (död 1780) som kyrkstöt och hans efterträdare hette Per Rosenström (död 1808). Den senare var f. d. artillerist.³⁰ Enligt Kungl. Maj:ts nådiga cirkulärbrev av den 14 juli 1775 och den 18 juni 1823 borde till kyrkvaktare utses "affskedade wälfrägdade krigsmän".

För att nämna några exempel från landsbygden så omtalas kyrkstöt i S. Mellby och Tjörnarps i Skåne 1697,³¹ i Sörby och Gumlösa 1723³² och i Värö i Halland 1704.³³

Vid ett besök i Lunds domkyrka 1756 noterade Anders Tidström att "spögubben gick med ett spö, som hade en liten klocka upp i ändan, med hvilken han ringde för den som sof, att han vaknade".³⁴ I rullan över Lunds stads bor-

²⁶ Bergstrand, a.a., I, s. 10 ff; II, s. 13 f och III, s. 17 och 20. Genarps kyrka har dock alltifrån sin tillkomst 1590 på mannsidans vägg av enegrenar handgjorda hatthängare.

²⁷ I Helsingborg tillsattes efter försvenskningen en "spögobe", som av borgmästaren fick en slags uniform bestående av en lång blå rock med gult foder och gula uppslag. Se A. Westin, Glimtar av kyrkolivet i Hälsingborg genom tusen år. (Sancta Maria kyrka ... Minnesskrift vid 500-årsjubileet 1951. Hälsingborg 1951, s. 168.)

²⁸ Magistratens protokoll 27 januari 1696. En orientering om Malmöförhållandena ur kulturell, social och ekonomisk synpunkt ges i Malmö stads historia, II. Malmö 1977 och i A. O. Stenkula, När Malmö blev svenskt. Malmö 1921, bl. a. s. 100 f, 209 f och 222.

²⁹ Lars Sjöberg kallas i räkenskaperna också klockaredräng.

³⁰ Se Malmö garnisons Kjörkio Book, påbörjad 1709 och dess Räkenskapsbok i MSA.

³¹ Cavallin, a.a., IV, s. 389.

³² Cavallin, a.a., IV, s. 329. Äldre personer har meddelat, att ännu i senare delen av 1800-talet var kyrkstöten i bruk t. ex. i Arrie, Genarp, Uppåkra och annorstädes.

³³ Wentz, a.a., s. 86.

³⁴ Tidströms resebeskrivning utg. av M. Weibull, Lund 1948, s. 26.

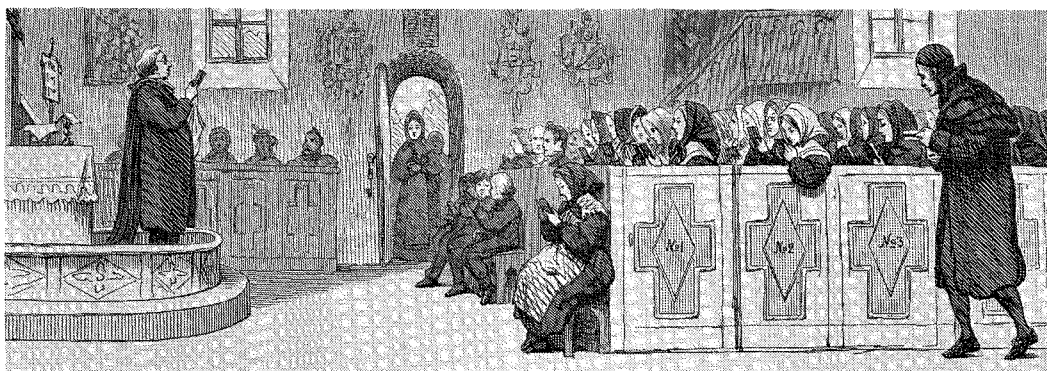

Fig. 2 Kyrkstöten i funktion. August Malmström i Ny illustrerad tidning 1866. Foto Nordiska museet.

gerskap 1743 omnämnes ”kyrkstöten Swen”.³⁵

Kyrkstöten i övriga Sverige

En rad lokala framställningar omvittnar kyrkstötens förekomst i Götaland. Här begränsar jag mig till vad C.-M. Bergstrand dokumenterat i ”Kulturbilder från Västergötland” och i ”Långareds krönika” liksom till vad L. F. Rääf skriver i sina ”Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland”.

Rääf skriver bl. a. ”Under predikan vandrade kyrkvaktaren, vanligen kallad spögubbe, käppgubbe eller stöt, iklädd sin skrud med långsamma och högtidliga steg fram och åter på stora gången, spejande till höger och venster efter i sömn försjunkne åhörare. Om deras dvala var alltför djup att störas af de slag han gaf med flata handen på kanten af

bänken ... stötte han hårdt mot golvet sin långa staf, prydd med en bjellra i spetsen eller, i de mest hårdnackade fall, sänkte han honom till knackning på nedlutande hufvuden.”³⁶ Sockenstämmoprotokollet i V. Ny omtalar, att spögubben skall ”smälla” den i huvudet, som efter en väckning faller i sömn igen.³⁷

Det var inte lätt att vara kyrkstöt. Han anklagades inte sällan för att vara orättvis, när han väckte dem som sov. Försummade han å andra sidan att väcka en sovande kunde han själv få sitta en söndag i stocken utanför kyrkdörren³⁸ eller avsättas.³⁹ Ibland ersattes han med ett par förtroendemän i församlingen. Dessa kunde inte heller alltid klara uppgiften. Då kunde det hända, att pastor klagade ”öfver det myckna skändliga kyrkosofvandet” varpå ”käftegubben” återinsattes. Ofta blev han till åtlöje och hånad. En sockenstämma beslöt 1689 att

³⁶ Rääf, a. a., IV, s. 15.

³⁷ Nord. museets folkminnessamling, från V. Ny.

³⁸ Bergstrand, a. a., II s. 52 f.

³⁹ Bergstrand, a. a., II, s. 51.

³⁵ J. Agri, Anteckningar om Lunds borgare på 1740-talet. Lund 1939, s. 72.

vid vite förbjuda allmogen att ge honom öknamn. Själv räknade han sig, liksom klockaren, gärna till prästerskapet.⁴⁰

På många håll särskilt på landet var det naturligt, att kyrkstöten också hade andra uppdrag. Han kunde vara dödgrävare, kollektupptagare, orgeltrampare och ringare, en "allt i allo". Ibland blev t. o. m. klockaren förordnad som stöt.⁴¹

I Varberg hade kyrkstöten som specialuppgift att varje lördag gå i spetsen för stadens "legitimerade" tiggare på deras sedvanliga tiggarevandring och driva bort främmande bettlare. Han skulle också se till att ingen av stadens tiggare gick "omkring på någon annan dag".⁴² I Västergötland hade kyrkstöten i något fall ansvar för insamling av allmosor till de fattiga.⁴³ Han kunde även ha uppgiften att se till att intet ofog bedrevs på kyrkogården.⁴⁴

Det var inte så underligt, att gudstjänstdeltagarna övermannades av sömnen. Predikningarna var långa och torra,

åhörarna trötta av sex vardagars slit och söndagsmorgonens tidiga och kanske långa vandring till kyrkan. Kom därtill att det ibland i högmässan var nattvardsgång och likpredikan över någon avliden eller predikoförhör. Då förstår man, att kyrkstöten var hart när outhärlig för att hålla kyrkbesökarna vakna. Även snusdosorna som gick runt i mansbänkarna och kyrkkryddor, luktdosor och kryddkvastar på kvinnosidan hade samma syfte.⁴⁵ Om någon pojke hade en spegelbit med sig, satte han kanske solkatt på olika föremål i kyrkan, på åhörarna, ja t. o. m. på prästen. Då predikningarna blev alltför långa, kunde en del åhörare, även en och annan ståndsperson, lämna kyrkan under predikan. Rääf berättar om änkefriherrinnan Cronhielm, V. Ryds sockens "förmämsta invånarinna", som då "predikan icke på tredje timmen tycktes nalikas sitt slut ... bortgick under det hon yttrade: 'Nej, nu är det mig omöjligt kvarstanna längre, emedan jag bjudit främmande till middagen! ...' lämnande honom ensam med kyrkobetjeningen att avsluta gudstjensten".⁴⁶

⁴⁰ Se t. ex. L. Linnarsson, Bygd, by och gård, I. Lund 1948, s. 320.

⁴¹ Bergstrand, a. a., I, s. 44; II, s. 53 och III, s. 41. Torsten Fogelqvist (1880–1941), som själv vuxit upp i ett prästhem, berättar i "På resa och rot" (1926) om Anders Gustav, som var torpare under prästgården, att han dessutom var kyrkstöt, dödgrävare och ringkarl. Han öppnade tornluckorna varje morgon och stängde dem varje afton. Han hade socknens "personalkalender och biografiska lexikon i huvudet". Denna redogörelse antyder också, att kyrkstöt existerade i Norrköpings Hedvig en bit in på 1900-talet.

⁴² Signaturen A-d i Sydsv. Dagbladet 1917, nr 142, s. 10 sp 7, som talar om "försörjningsinstruktion" av år 1701.

⁴³ Bergstrand, a. a. III, s. 138. I denna uppgift kallades han i Lidköping 1727 för "Ståtarekongen", en beteckning som användes också i Malmö för den som hade tillsyn över tiggarna. Här hette det "stoderkong". Se O. Bjurling, Stadens fattiga, Malmö 1956, s. 13 f.

⁴⁴ Bergstrand, a. a., III, s. 39 och 41.

⁴⁵ Jfr min artikel Kyrksömn och kyrkstöt. (Skånska Dagbladet den 6 januari 1985.) Om kyrksömn se utöver Johanson i Rtg 1938, s. 7 ff också Melander, a. a. s. 259 f. De sovande tillrättavisades med hårda ord. En präst sade i sin predikan: "Den som sitter i Guds hus och sover han skall vakna i helvetet." Om kyrksömn se också Bergstrand, a. a., I, s. 20 och II, s. 22 f. Jfr Eva Wigström, Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet ... Landskrona 1949, s. 84 och B. Gustafsson, Manligt, kvinnligt, kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv, Lund 1956, särskilt s. 66. Rääf nämner i a. a., IV, s. 16, att kyrkkryddorna kunde innehålla "russin och små bitar socker samt ingefära, af hvilka de erbjudna sögo eller afbeto med mycket hofsamhet helt små stycken". Jfr även T. Brogårdh, Bland göingar och smålänningar, 2 uppl. Hässleholm 1959, s. 12.

⁴⁶ Rääf, a. a., IV, s. 16 f.

Fig. 3 Kyrkstöt från Östergötland, troligen Ydre härad. Målning av Emilia von Walterstorff. Foto Nordiska museet.

Kyrkstötens klädsel

I början av 1930-talet deltog jag i en högmässa i Vreta kloster i Östergötland. När sammanringningen till gudstjänsten var slut, inträdde kyrkväktaren från sakristian i ett sidokapell. Han gick klädd i en fotsid, blå rock framför prästen och rörde sig med en värdighet, som förde tanken bakåt i tiden. Var det inte en kyrkstötsdräkt han bar?

I Malmö S:t Petri bär kyrkväktaren allttjämt bonjour vid högtidligare gudstjänster. Sannolikt är detta en modernare form av den gamle kyrkstötens rock.⁴⁷

Man lade stor vikt vid att kyrkstöten var väl klädd. Vid anställningen av Lars Rasmusson Möen i S:t Petri 1691 bestämdes, att "genast en rock till honom [skulle] förfärdigas, som han på dhe tider sig iföre och kyrkian skall tillhöra". I kyrkans inventarium för 1723 och i dess protokoll den 14 juni 1729 står det, att kyrkstöten eller spögubben skall ha en rock "af violett kläde med gult foderboj".

Färgerna på kyrkstötens dräkt varierade. I Norrköpings S:t Johannes fick han 1767 "en råck af wackert brunt kläde med röda uppslag och messingsknappar uti". I Vreta kloster hade han redan 1723 fått en blå rock (jfr ovan), "emedan här är en ansenlig och stor församling". Han skulle också få en "ansenlig och stor käpp". I mycket påminde dessa rockar om samtida militäruniformer. Ofta var ju kyrkstöten en gammal soldat, vars raka hållning ingav respekt. Genom dräkten markerades ytterligare kyrkstötens ämbe-

te och "myndighet".⁴⁸ I Värö i Halland skulle rocken vara av brunt kläde med "blommerat" krage och uppslag.⁴⁹

Det finns åtminstone tre kyrkstötsdräkter bevarade i Sverige, en i Västergötlands museum,⁵⁰ en i Holmestads församling i Västergötland⁵¹ samt en på Nordiska museet.⁵² Så sent som 1919 upplevde en skolflicka från Göteborg vid besök i Leksands kyrka en kyrkstöt. Hon skriver: "Det var en lång, smal äldre man. Det röda håret var ganska långt och tvärklippt (s. k. polkahår). Han bar en fotsid, tättnäppt klarblå rock. Denna hade en stor bred krage eller något ockstykke, som gick ända ut till axlarna" (jfr fig. 4).⁵³

Kyrkstötens avlöning

Då kyrkstöten Lars Rasmusson Möen i Malmö S:t Petri tillsattes, bestämdes hans årliga arvode till sex daler silvermynt, medan avlöningen i Garnisonsförsamlingen var tre daler. Senare höjdes den i S:t Petri. Enligt församlingens räkenskaper 1743 erhöll han åtta daler. Fr. o. m. 1790 fick han också ett par skor.⁵⁴ I Växjö domkyrka fick spögubben Swen Falck enligt kyrkans räkenskaper 1698 tre daler per halvår.⁵⁵

⁴⁷ Jfr Schlyter, Kyrkväktarens bonjour ... (Skånska Dagbladet den 16 januari 1985.)

⁴⁸ För avsnittet om kyrkstötens klädsel se särskilt Johanson i Rig 1938; K.H. Johansson, a.a., s. 92 f och Bergstrand, a.a. I, s. 43, 45; II, s. 53 f och III s. 39 ff.

⁴⁹ Wentz, a.a., s. 35.

⁵⁰ Meddelande från museet.

⁵¹ Bror Jansson i Sv. Kyrkans Tidning nr 46, 1984.

⁵² Fataburen 1924, bilaga s. 12.

⁵³ Brev 84-11-07 från Elsa Olsson, Blåsutgatan 4, Göteborg.

⁵⁴ Skor och t. o. m. strumpor gavs i Västergötland. Se Bergstrand, a.a., II s. 53.

⁵⁵ Uppgiften från SAOB:s excerptsamling.

Fig. 4 Vinter Matts eller Olof Matsson Winter (1821–1906), "spögubbe" i Leksand i 36 år, här avbildad av Emerik Stenberg 1899. Foto Nordiska museet.

Där uppdraget sköttes av kyrkvaktaren var ersättningen ringa. I Malexander hade kyrkstöten ”två daler årligen af kyrkan samt af församlingen ett frivilligt sammanskott af spannemål”.⁵⁶ Avlöningen kunde också bestå av enbart naturaförmåner, såsom säd och matvaror. Vid jultiden gick kyrkstöten i Emislövs socken i Skåne omkring i husen och samlade upp julmat. Den bestod av bröd och ost men kunde på andra håll i bästa fall även vara sovel, t. ex. ett fåralår.⁵⁷ På andra ställen lämnade någon förmögen sockenbo ett årligt bidrag varjämte en årlig kollekt kunde tillfalla honom. Det senare har konstnären Anders Gustaf Koskull erinrat om genom sin kända målning kallad ”Kyrkstötens kollekt”, fig 5.

I Sörby och Gumlösa församlingar i Skåne begärde pastor 1723 att ur ”hwardera kyrkans kassa få årligen använda 5 dal smt till lön åt en kyrkstöt, som skulle hålla församlingen ifrån sofwande under predikan.”⁵⁸ Detta godkändes av biskop och landshövding.

Under förra delen av 1800-talet överfördes i Malmö S:t Petri liksom uppåt landet kyrkstötsämbetet på kyrkvaktaren. Ludvig B. Falkman berättar i sina minnen från S:t Petri, att klockaredrängen, när han vikarierade för kyrkstöten, fick en riksdaler extra.⁵⁹

I Sexdrega församling i Västergötland fick kyrkvaktaren sin årslön höjd till en riksdaler men blev samtidigt ”alfwarsamt tillsagd att tilbörigen göra sin tienst, så at han har noga upseende på dem, som lägga sig ned på armarna eller eljest sofwa under predikan och icke alenast stöta i golfwet, då ingen kan hweta för hwem det sker, utan med sjelwa ändan af stöten eller stängen hurtigt wäcka den sofwande utan minsta anseende til någons person”.⁶⁰

I patronella pastorat, var det i regel patronus som tillsammans med församlingsprästen tillsatte tjänsten. Annars skötte sockenstämman med kyrkvårdar, sexmän och pastor tillsättningen.⁶¹ Ofta gjorde sig meningsskiljaktigheter gällande. Även om avlöningen var ganska ringa var ämbetet eftertraktat och kunde vålla valstrider.⁶² Kungl. Maj:t var angeläget om att gamla soldater skulle tillsättas för att få sin försörjning som ”pensionerade”.

Där kyrkstöten visade sig mindre lämplig kunde han avsättas.⁶³ I Malexander i Östergötland skedde tidvis årligt byte av kyrkstöt. Innan man hade kyrkstöt kunde kyrkväktarsysslan gå ”om varvet” bland socknens bönder som därige-

⁵⁶ Rääf, a.a., IV, s. 15. Om avlöning se också Bergstrand, a.a., I, s. 42 ff; II, s. 51 ff och III, s. 38 ff och L. Zielfelt, Kullerstads sockens minne. Linköping 1966, s. 201.

⁵⁷ Nord. museets folkminnessamling. Jfr Bergstrand, a.a., I, s. 44 och III, s. 41, 44.

⁵⁸ Cavallin, a.a., IV, s. 389.

⁵⁹ Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1936, s. 58.

⁶⁰ Bertil Eriksson, Sexdrega kyrka, dess historia och äldre inventarier. (Från Borås och de sju häraderna 1971, s. 68.) Här finns avbildningar av kyrkstötens silverbeslag från 1767.

⁶¹ Gullstrand, a.a., s. 36 f.

⁶² Gullstrand a.a., s. 36 f och s. 90 ff. Jfr Rääf, a.a., IV, s. 15 f och Bergstrand, a.a., II, s. 51.

⁶³ Se också Bergstrand, Långareds krönika, I. Göteborg 1954, s. 126 ff.

Fig. 5 Kyrkstötens kollekt. Målning av A. G. Koskull. Foto Nordiska museet.

nom också fungerade som "sedeväktare"⁶⁴.

Sedens avskaffande

Om ortodoxin införde kyrkstöten, så började kyrkstötens avskaffande med upplysningstiden. K. H. Johansson skriver, att

med den stigande upplysningen blev kyrkstötens verksamhet föremål för åtlöje, förargelse och kritik. Den ansågs inte förenlig med församlingens värdighet. En attack mot seden gjordes av biskop J. A. Lindblom vid prästmötet i Linköping 1793 och en muntlig överenskommelse träffades att bortlägga densamma. Sockenstämmorna tog upp ärendet, vilket föranledde olika reaktioner. I Härads-hammar beslöt man hösten s. å. att avskaffa kyrkstöten, vilken var "hinderlig för folkets andagt och uppmärksamhet och ledandé till mera skada än gagn". I

⁶⁴ Rääf, a.a., IV, s. 15 f. Även kortspel, dansstuga, "liv och olåt i husen" etc. skulle kontrolleras och "upptecknas". Jfr Ludvig Larsson, a.a. (not 10) om "kyrkglam".

andra församlingar ville man behålla eller återinföra seden.⁶⁵ Biskopen lovordade de församlingar som lade bort seden, då den enligt hans mening var ett "mindre anständigt bruk från uråldriga oupplysta tider härstammande". Han menade, att i början av 1800-talet var seden avskaffad i "mest hela riket". Så var dock inte fallet.⁶⁷

I Rumskulla avskaffades kyrkstöten enligt sockenstämmans protokoll 1794 "såsom mindre anständig under predikostunden".⁶⁸ I V. Ryd skedde det 1796. Motiveringen var att kyrkväktarens kringgång under predikan "mera tjänade att störa andakten och väcka förargelse än till det åsyftade ändamålet". Själva käppen finns kvar här,⁶⁹ liksom i flera andra kyrkor. Även i Västergötland riktades från 1700-talet kritik mot och krav på avskaffande av kyrkstöten.⁷⁰ I Malmö verkar seden ha upphört definitivt 1832, då piska och stav saknas i inventarieförteckningen, medan pliktball och "oljudsstock" alltjämt upptogs.

I det föregående har framskymtat, att kyrkstöten varit använd in på 1900-talet och att själva redskapet alltjämt finns bevarat i ett rätt stort antal kyrkor och mu-

seer. Kulturhistoriska museet i Lund har två stycken.⁷¹ Det ena förvärvades 1884 från Ingelstads kyrka på Österlen, det andra från Bosebo i Småland 1897. Det senare finns nu i Bosebo kyrka på Kulturen. Hardeberga kyrka utanför Lund har sitt redskap bevarat och i ett flertal församlingar i Småland, Öster- och Västergötland är detsamma fallet. I Böda på Öland har man restaurerat kyrkstöten,⁷² medan man i Resmo använt den som "eldgaffel", när man eldade i ugnen.⁷³ Nordiska museet har sex stycken kyrkstötar,⁷⁴ Skaraborgs länsmuseum fem⁷⁵ och Växjö museum två, varav den ena har runkalendern inskuren i själva staven.

Medan kyrkstöten med bjällror försvann, kom kollektståvarna i stället på många håll att försees med bjällror eller små ringklockor. I Malmö S:t Petri är såväl äldre som yngre håvar försedda med klockor. Möjligen är detta en kombination av kyrkstötens och kollektståvens roll att väcka kyrkobesökarnas uppmärksamhet. Teol. dr Bror Jansson menar, att kollekten i regel också samlades in av kyrkstöten och att han stötte till och väckte den sovande med håven.⁷⁶

⁶⁵ K. H. Johansson, a.a., s. 90 ff.

⁶⁶ Johansson, a.a., s. 91.

⁶⁷ Jfr not 41.

⁶⁸ Enligt meddelande 85-02-04 från kyrkoherden i Rumskulla.

⁶⁹ Enligt brev 84-10-20 från f. rektorn Bengt Hansson i Österbynäs. Från Hällaryd i Blekinge föreligger uppgiften, att kyrkstöten förekom i slutet av 1800-talet. (Nord. museets folkminnessamling). Jfr not 41.

⁷⁰ Se t. ex. Bergstrand, a.a., II, s. 51 och 54.

⁷¹ Enligt brev 84-07-26 från l:e antikvarie Nils Nilsson, Lund.

⁷² Upplysning av framlidne prostén Tage Jannert.

⁷³ Enligt muntlig uppgift av bibliotekarie, teol. dr Per Ekström, Lund.

⁷⁴ Wentz, a.a., s. 82.

⁷⁵ Upplysning av antikvarie Agneta Boqvist, Skara.

⁷⁶ Teol. dr Bror Jansson meddelar i brev 85-12-28, att på 1700-talet endast undantagsvis fanns kyrkstötar i Halland. Man kan belägga det bl. a. i Knäred, Morup, Köinge, Värö och Varberg, där de hade "kapperock".

Zusammenfassung

Der Kirchengemeindeführer, ein Vertreter der Kirchenzucht

Während der Zeit der lutherischen Orthodoxie (16.–19. Jh.) herrschte in Schweden eine strenge kirchliche Ordnung. Allen Bürgern war es vorgeschrieben, den Sonntag zu heiligen und an den Gottesdiensten teilzunehmen, wenn sie nicht ein wichtiger Grund daran hinderte. In den Kirchengemeinden führten verschiedene Vertrauens- und Amtsleute die Aufsicht über die richtige Befolgung der Gebote. U. a. gab es einen Kirchengemeindeführer, der "kyrkstöt" genannt wurde. Sein Name hängt mit dem Gerät zusammen, mit dem er ausgerüstet war – einer langen Stange, die am einen Ende mit einer Schelle, am anderen mit einer Eisenkappe versehen war. Mittels dieser Stange sollte er, durch einen Stoss auf den Boden (schwed. 'stöt'), die Kirchgänger wecken, die während der langen Predigt vom Schlaf überwältigt worden waren. Manchmal hatte er auch eine Peitsche, um

Hunde, die sich in die Kirche geschlichen hatten, hinauszujagen. Bussen und andere Strafen konnten denjenigen auferlegt werden, die sich nicht an die Vorschriften der Kirche gehalten und gegen das Gebot der "Sabbatsruhe" verstossen hatten.

Der "kyrkstöt" trug einen speziellen Mantel, der seine Bedeutung hervorhob und ihm eine gewisse Autorität verlieh. Die Uniform war auch ein Teil seines geringen Entgeltes.

Während der Aufklärung wurde das Amt des "kyrkstöt" nach und nach abgeschafft, aber noch anfangs dieses Jahrhunderts waren Reste davon vorhanden. Mehrere Exemplare erhalten gebliebener Stäbe werden in schwedischen Museen aufbewahrt.

(Übersetzung: Brigit Steiner)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Textilhistoria kring Vadstena

Av Elisabet Stavenow-Hidemark

Ann-Sofi Topelius: Damastduktig och verksamheten vid Vadstena fabrik 1753–1843. English summary. Diss. Nordiska museets Handlingar nr 104. Stockholm 1985. 232 s., ill.

Avhandlingen "Damastduktig och verksamheten vid Vadstena fabrik 1753–1843" innehåller dels en övergripande skildring av damastduktigets tillverkning, spridning, användning och mönster, dels en lokalhistorisk översikt över Vadstena fabrik och dess produkter.

Damastens ställning som konsthantverk och bruksföremål inbjuder till att lägga olika aspekter vid behandlingen. Det etnologiska synsättet har, enligt inledningen, använts "inte bara för att studera bruket av linne på det dukade bordet utan för att studera duktygens mönster. Mitt syfte är", säger förf., "att visa att form och mönster påverkas av bruksfunktionen och av tekniska, sociala och ekonomiska faktorer och att skissera en modell för studiet av konsthantverksföremål." Tyngdpunkten ligger på studiet av Vadstena fabrik. Huvudkällorna har varit fabriken årsberättelser till kom-

merskollegium, Vadstena hallrätts protokollsböcker, bevarade vävnader, Elisabeth Thormans forskning och inventeringar på 1930-talet och slutligen Nordiska museets omfattande fotografiska dokumentation. Genom signering av duktyget har materialet säkrare kunnat bestämmas än som är vanligt vid textilhistoriska studier.

Avhandlingens innehåll

Första delen av avhandlingen är en lokalhistorisk studie över Vadstena fabrik för fina linnevävnader, som startade som statligt gynnad manufaktur 1753 och övergick till en privatägd damastverkstad. 1754 fanns enligt en samtida källa 25 fabriker i Sverige—Finland för bomulls- och linnestillverkning. Ingen fabrik fanns som tillverkade kammarduk, som användes till den eleganta dräktens linyt: kragar, halskläden, prydnadsförkläden. Hollandslärf, dvs. fint tätt linnelärf, importerades. Manufakturpolitiken vid 1700-talets mitt följde merkantilismens idéer — landet skulle självt producera råvaror och tillverka varor i så stor utsträckning som möjligt.

Vadstena utsågs som en lämplig plats för en linnefabrik. Linodlingsexperiment försiggick sedan ett par år. Knypplingen var utbredd och vanan att arbeta med lintråd trodde man skulle gynna fabriken. Vadstena var en liten stad med 165 hushåll och utan industri. Landsbygden ansågs utmärkt för linodling och slottets lokaler stod tomma. De fuktiga källarvalven betraktades som lämpliga för linnearbete. Erik Salander och Jean Eric Rehn inspekterade platsen midsommarafton 1753 och redan samma år var verksamheten i gång. Privilegier erhöles 1754. Ledare för fabriken blev redan 1756 Gustav Vult von Stejjern, som snart friköpte den. Hans son Henrik efterträdde honom. Arbetarna utgjordes av franska verkmästare, vävare och blekmästare och av deras hustrur, som var spinnerskor, och deras söner och döttrar, tillsammans ett 20-tal personer, anställda på tre år. Vissa av dem för hem efter perioden, holländska arbetare stötte till. 1760 omfattade den franska församlingen på slottet ca 35 personer. En undervisningsverksamhet tog vid. Svenska lärpojkar togs in, svenska kvinnor och flickor lärde sig att spinna fin lintråd.

Kungsgården Starby, med ägor gränsande till slottet, arrenderades för linodling. von Stejjern hade studerat linodling och linberedning i Flandern och införde en beredning av flandrisk typ. Ett mycket fint lin frambragtes men inte i tillräcklig

mängd. Torrar och regniga år slog linet slint. Blekgården anordnades med kanaler för vattentillförseln, kor anskaffades för att ge surmjölk till blekningen. Arbetarna fick varor in natura från Starby.

De utländska arbetarna bodde och arbetade på slottet och i flyglar på borggården samt i två byggnader väster om vallgraven. 1816 inköptes ett hus i staden till väveri. Svårigheten att få lintråd var stor. Förtjänsten av att spinna var avsevärt lägre än av att knyppla. 1770 sågs 48 spinnerskor vara verksamma men 600—700 hade utbildats. Lin importerades från Västergötland, Småland, Norrland och Finland och spunnet garn från arbetsinrättningar i Stockholm och Göteborg. Dessutom kom senare att vävas damast av kundernas eget garn.

Tillverkningen bestod av kammarduk, som kunde vara slät, broscherad, rutig, randig eller med moucher. Vidare tillverkades hollandslärf i tio kvaliteter och senare rutigt möbellinne och bomullstyg. Fabriken var uppdelad i flera verkstäder med en mästare i varje. I en sådan verkstad gjordes vävda spetsar, s. k. spetskanter.

En stor kris vid 1760-talets mitt drabbar fabriken — statliga bidrag dras in, äldre lån fordras till återbetalning och arrendet för Starby stiger. Arbetarna lider nöd och von Stejjern har inga pengar. Det hela klaras emellertid upp och stillningen stärks. Mellan 1773—78 lanseras en ny produkt, vit linnedamast, som kommer att bli fabriken viktigaste fram till nedläggningen 1843.

Vadstena hallrätt inrättades i december 1753. Dess protokoll ger detaljerade fakta om förhållandena vid fabriken. Hallrätten fungerade främst som en domstol som avgjorde i ekonomiska tvister, brottmål, ordningsfrågor samt förtecknade in- och utskrivningar.

Fabriken kapacitet studeras i uppgifter till manufakturkontoret, till kommerskollegium och i Vadstena hallrätts protokoll. Antal arbetare, vävstolar och produktion redovisas. Förf. diskuterar källorna och kan påvisa att uppgivet antal vävstolar ofta var fler än de som verkligen var igång. I undersökningen ingår också en redogörelse för hur damastvävstolarna fungerade och vilken typ av stolar som användes.

Därpå följer ett avsnitt om signeringen av duktyget. 1757 utgick ett kungligt brev om att all svensk vävnad skulle ha invävd signatur i början eller i slutet av väven för att särskilja den från utrikes tillverkade importförbjudna varor. Dessa signaturer skulle innehålla mästarens namn, väv-

stolens nummer, ty alla fabriksvävstolar i landet måste vara nummerregistrerade, och slutligen numret på vävnaden, s. k. styckenummer. Signaturen är för det mesta borta, men finns kvar t. ex. i provsamlingar. Vadstenas signatur förekommer första gången som man vet 1797 och användes till dess fabriken lades ner. Den består av orden WADSTENA FABRIK (eller förkortningar därav) samt N° och en siffra mellan 1 och 12. Dessa siffror har hittills varit en gåta, Thorman och Emelie von Walterstorff har ansett att nummerserierna kommit i olag. Topelius visar att det är vävstolarnas nummer. Denna upptäckt publicerades redan 1980 i en uppsats, nu är problemet allsidigare belyst. Upptäckten kom genom att bredderna med samma nummer ställdes samman, varvid vävnader märkta med nr 2 och 3 var dukar på helbredd, alltså vävda i mycket breda stolar på 5 respektive 4 1/2 alnar. De andra stolarna har bredder för servetter eller som nr 6 för tedukar. Nr 1 anses vara mästartens egen stol.

1782 kom den första beställningen till hovet, vilken levererades 1783. Något duktyg från denna beställning har ännu inte påträffats. Ingen mönstertecknare var anställd vid fabriken – Jean Eric Rehn nämns i samband med ett tidigt mönster, vilket är fullt möjligt eftersom han var anställd av Manufakturkontoret att rita mönster åt fabriker-na. Man kopierade utländska servetter. En mästare, Daniel Heitz som var utbildad i Flor, säges ha varit skicklig mönstertecknare. Han har signerat den servett som är avbildad på bokens framsida. Bården har kallats gamla hovbigårningen (betyder gamla bården) och i motsats till Thorman anser Topelius att den har hemortsrätt i Vadstena och att Heitz är dess upphovsman.

Första delen slutar med en ingående skildring av arbetarnas ställning vid fabriker-na, deras utbildning, gesällernas giftermål och mästartarnas självständiga ställning. Dessa drev sina verkstäder som småföretag. Fabriksledningen sörjde i viss mån för mästare och mästarters familjer på ålderdomen.

Därpå flyttas perspektivet. Damastvävningens historia i Europa skildras med dess olika centra: Flandern, Holland, Tyskland, Ryssland, England, Skottland och Irland. Olika forskarinsatser framhävs. Minst utforskad är den brittiska linnedamast. Korta avsnitt ägnas Danmark, Norge och Finland. Det hela är en skildring av lincentra, av vävnadscentra, trosförföljelse, skingring av vävare, tullar etc. men också av hur mönstervärlden sprids med vävare eller förändras. Kapitlet är helt oillu-

strerat.

På dryga två sidor skildras bruket av vitt bordslinne under 1500- och 1600-talen, ett i sanning exklusivt bruk utövat av hov och förnåma adelsmän. Här belyses det äldre måltidsskicket med enskilda bord med egen duk till de mest högättade och senare långbord där man satt endast vid ena sidan och dukens nerhäng på andra sidan blev väl synligt. Bruket att torka sig på duken krävde flera dukbyten per måltid. Långservetter delades av flera personer, men inga finns vederligt bevarade. Här stöder sig förf. på bl. a. svenska forskare som Gerda Cederblom och Gunnel Hazelius-Berg.

Därpå tar framställningen tag i de olika damastverkstäder som föregått Vadstena: Stockholm omkring 1700, Flor grundat 1729 i Mo sn i Hälsingland och storleverantör bl. a. till hovet och Halvard Gäfverbergs fabrik i Gävle. Här har Elisabeth Thormans forskning legat till grund.

Kapitlet Damastmönstren vid Vadstena fabrik är bokens tyngst vägande. Det är en systematisk och resonerande katalog som bygger på det säkra Vadstena-material som finns i museisamlingar och i privat ägo. Det är känt genom Thormans inventeringar och kataloger, Nordiska museets lappkataloger och den inventering som författaren själv företagit till en utställning på Linköpings museum och inför avhandlingsarbetet. Undersökningens syfte är att belysa mönstrens *förekomst, frekvens och omloppstid*. Frågan om samband finns mellan mönsterutveckling och brukarkategoriernas vidgning till borgerliga skikt blir av stort intresse i stilanalysen. Syftet är att bestämma vilka faktorer som påverkat mönstervalet.

Signeringen som förekommer första gången 1797 är till hjälp vid dateringen. Signerade mönster är i de flesta fall från 1800-talet. I övrigt är årtal, namn, monogram, alliansvapen och ägaruppgifter hjälpmedel vid datering.

Undersökningsmaterialets representativitet diskuteras. Enklare geometriska mönster är sällsynta men produktionen torde ha varit omfattande. Exklusivt duktyg, som bara använts vid representativa tillfällen, har i större utsträckning blivit kvar till eftervärlden. Slitet duktyg har använts som lump till papperstillverkning, förbandsartiklar och svepningar.

Vissa av teknikens egenheter berörs: att mönstret i sin helhet måste vara i detalj planerat redan före vävens uppsättning; att man lätt kan spegelvända ett mönster så att i princip bara 1/4 av en servett behöver inläsas på stolen; att duktyget

skiljer sig från sidendamast genom sin rektangulära eller kvadratiska form som kräver inpassning av mönstret. Atlasbindningen och vitheten gör duken till reflektor och ljuslågornas fladdrande framhäver växlingen mellan blankt och matt. Förf. vill se växlingen från den holländska damastens bildsviter till 1800-talets avpassade servettmönster som ett led i en av tekniken beroende och till funktionen relaterad utvecklingskedja.

Vadstenas produkter var dels lagervaror, dels beställda varor, där beställaren kunde påverka mönster eller få vapen eller initialer invävda.

Mönsterkatalogen sorterar materialet efter känd eller förmodad kronologisk ordning. Bården bildar utgångspunkt för systematiseringen och hörnmotiv och spegelmotiv räknas som underordnade variationer. Alla kända vävnader tas upp med mått och uppgifter om nummer, signering och känd proveniens. Alla dateringar systematiseras så vi får reda på mönstrets kända omloppstid. Tre av mönstren ägnas större utrymme än andra: blåklint- och axbården, Karl XIV Johans bård och den bård som kallas för Oskars bård efter beställaren Oskar I. De visar helt olika stilvilja.

Mönstren analyseras utifrån sina olika komponenter: 1) spegeln med dess minsta motiv eller med större kompositioner, 2) bården och dess eventuella inramning av smalbårder samt 3) hörnmotiven som ofta är utbytta mot monogram, vapen eller annat motiv. Kombinationerna av de olika motiven är många.

Mönstren analyseras också utifrån hur de fungerat socialt och vid dukning samt som reflektorer av ljus. Förf. påpekar att invävda initialer och vapen inneburit statustecken, som fick förändrad betydelse, t. ex. när mönster med kungliga initialer kunde köpas av borgarna. Samtidigt som de nya kunderna inom borgerskapet ville ha moderna mönster vävdes bearbetningar av tyska 1700-talsmönster särskilt på 1830-talet för en mer traditionsinriktad kundkrets. Den nya Jacquardvävstolen introducerades aldrig i Vadstena, men dess lätthet att göra stora täta mönster har säkert påverkat de breda rika bårderna under fabriken sista tid.

Flera av vävarna lämnar så småningom fabriken och bildar egna verkstäder. Konkurrensen från dem, det utbredda bruket att väva damast efter förenklade metoder i hemmen, brist på lin, von Steijerns ålderdom och den siste mästarens död gör att fabriken läggs ner 1843. Traditionen från Vadstena lever kvar hos vävare i Vadstena, Norr-

köping, Örebro och Gävle, som längst in på 1880-talet.

Karakterisering av avhandlingen

Författaren angriper sitt ämne från olika utgångspunkter. Avhandlingen innehåller *en fabrikshistorik*. Mot bakgrund av den svenska näringspolitiken under 1700-talet behandlas tillgång på råvara, lokaler, instiftande av hallrätt, rekrytering av arbetare, arbetarnas utbildning, stabiliteten hos arbetarstammen, fabriksledning, marknadsföring, konjunkturer etc. Flera arbetares skilda öden dras fram ur hallrättens protokoll. Här finns också bidrag till Vadstena *stads historia* som, så märkligt det än låter, ännu är ofullständigt skriven.

Vidare innehåller boken ett viktigt avsnitt om *textil teknikhistoria*, framför allt om damastvävningens teknik och de vävstolar som användes. Till detta skall jag senare återkomma.

Mönsteranalysen bygger på *ett konsthistoriskt tillvägagångssätt*, ett noggrant beskrivande och systematiserande av föremålsbeståndet. Författaren söker stilistiska förebilder, noterar dateringar av ett mönsters första och sista förekomst och när dess frekvens är som störst.

Slutligen den *etnologiska delen*: bordets dukning, damastens sociala betydelse i måltidssammanhang, damastens förekomst i inventarier, invävning av vapen och initialer, beställarnas påverkan på mönstren samt användning av traditionella eller moderiktiga mönster.

Det finns *ingen teoribildning* i modern mening, inte heller någon modell efter vilken hela materialet anpassas. Men det finns en rad raka och relevanta frågeställningar som besvaras. Och flera av dessa frågeställningar känns nya och spännande. Här finns t. ex. en etnologisk modell för studiet av konsthantverk – varför, hur och i vilken form det anammats av publiken. Det är inte fråga om den vanliga retarderingen med en fullkomligare vara i centrum, t. ex. i Paris eller Stockholm, och en retarderad avglans i periferin. I stället analyserar Topelius flödet av varor från samma källa där somliga är traditionella, tillbakablickande, andra sista skriket. Det behöver inte röja en osäker hållning hos fabrikören, menar Topelius, det kan i stället vara en marknadsanpassning efter olika beställargruppers önskemål.

Jag skulle vilja karakterisera boken som en *gamaldags avhandling i ämnet kulturhistoria*, där hjälpvetenskaper används och frågeställningar görs för att så allsidigt som möjligt belysa materialet. Det är

en bok som sluter sig till Nordiska museets gamla fina folkbildningstradition: att behandla ett komplicerat ämne på ett lättfattligt sätt så att intresserade läsare – även utan akademisk bakgrund – kan ta del av det. Det är en bok som man kommer att slå i och gå tillbaka till.

Språket är rakt och klart. Källanvisningarna, av vilka jag följt många men givetvis inte alla, har i samtliga fall varit korrekta. Det är ett alltigenom omsorgsfullt arbete.

Låt oss hålla detta i minnet nu när jag övergår till mina invändningar, varav den tyngst vägande gäller bokens uppläggning.

Dispositionen

Dispositionen är inte självklar och det är svårt att hitta i boken. Av boks titeln hade man väntat sig en översikt över damasttygets historia och därpå en skildring av Vadstena-fabriken och dess produkter. Nu får man beskrivning på vad damast är först på sid. 89.

I både Summary och Abstract sägs att avhandlingen har två delar. Andra delens början markeras med ett titelblad, sid. 87–88, men innehållsförteckningen, sid. 5–6, *dit man går för att se uppläggningsen*, har ingen uppdelning i två delar. Därför ser innehållsförteckningen snarare ut än vad den är med sin pendling mellan Vadstena, Europa och Vadstena igen.

Svårigheten ligger naturligtvis i att Vadstenafabriken hade ett förflutet som kammarduks- och finare linnefabrik innan den på 1770-talet övergick till att väva huvudsakligen linnedamast. Denna första fas har ingenting med bordslinnets utveckling i Europa att göra, därför, antar jag, har förf. lyft in kapitlet om damastvävning och damastmönster i Europa till hjälp för läsaren, mitt i boken innan Vadstena damasttillverkning behandlas. Man förs bit för bit in i ämnet och författaren utvidgar och ger de upplysningar som läsaren behöver för att följa framställningen. Även om det finns en logik i detta, anser jag genomförandet inte vara bra. Nu kommer man ner i detaljer om fabriken arbetare, slagsmål, örfilar och fattigdom på ålderdomen och därifrån övergår skildringen till damastens utveckling i dess centra, Courtaï, Haarlem, Sachsen etc.

Idealet hade varit om författaren kunde ha brutit ut det utmärkta kapitlet om damastmönstrens historia i Europa och givit ut en välillustrerad bok. Alla Elisabeth Thormans böcker är svåra att få tag i och en sådan översikt behövs på svenska. Be-

skrivningen av de olika damastcentra och deras produkter varvas med kulturhistoriska uppgifter om bruket av linnedamast. Förf. tar självständigt ställning till olika forskares framställning. Kapitlet är helt oillustrerat och sannolikt kan bara ett fåtal personer i landet tillägna sig det i sin helhet utan bilder. Mycket som står där har inte heller direkt med Vadstena att göra, även om det svarar mot boks titelns huvudord.

I det fint formulerade Abstract på lösbladet förbigås helt den utländska utvecklingen. På något sätt måste förf. ha sett hur mycket konsekventare uppläggningsen blir utan detta avsnitt. Man kunde också tänka sig en *disposition* som var *kongruent med bokens titel*: börja med Damastdukyg som titeln säger, lägga kapitlet Damastdukygens historia först och sedan närma sig Vadstena. Hela fabriken upptakt och verksamhet med kammarduk och finare linne fram till 1770-talets mitt borde då behandlas som en exkurs eller förspel till damasttillverkningen i Vadstena, som fortfarande var tyngdpunkten i boken.

Fabriken nedläggning borde ha tagits in i samband med fabrikshistoriken före mönsterkatalogen och inte efter behandlingen av efterföljarna. Jag är medveten om att det bl. a. var efterföljarna, av vilka de flesta utbildats på fabriken, som konkurrerade ut den. Det hade emellertid känts mer sammanhållet att avsluta framställningen av fabriken historia med dess nedläggning. Orsaksammanhangen kunde närmare ha berörts i samband med efterföljarna.

Ett intressant litet avsnitt om "Bruket av vitt bordslinne under 1500- och 1600-talen" (sid. 96 ff) står inskjutet efter ett avsnitt om en norsk 1800-talsvävare och finsk 1700-talsdamast och före svenska damastverkstäder från omkring år 1700. Det står i skarven mellan utlandet och Sverige, men det är svårt att hitta. Det finns en kort fortsättning till detta avsnitt i den stora inledningen till mönsterkatalogen (sid. 114) och också i mönsteranalysen efter katalogen (sid. 180), där bordslinnets utformning behandlas utifrån dess olika funktioner. Här behandlas bl. a. duken som ljusreflektor och mönstrens funktion vid dukningen. Större kongruens mellan dessa avsnitt eller sammanförande av dem hade underlättat att hitta i boken.

Boken som produkt

Boken har ett storartat omslag – skimrande och läckert. Det visar just rätt mönster och föremål, ett

av de bästa svenska damastmönster som gjorts, vars ursprung förf. leder till Vadstena. Bårdmönstret är "gamla hovbigärningen" och servetten är signerad av Daniel Heitz, Vadstenafabrikens förnämste damastvävare.

För avbildningen av damast i övrigt har bildstorleken bestämts av den tvåspaltade layouten. Bilderna på enspalts bredd är små. Ser man i förstoringsglas – vilket jag genomgående fått göra för att se alla de omnämnda mönsterdetaljerna och signeringarna – ser man inte garnet och bindningen utan ett tryckraster. Man saknar bilder där väven avbildats i så stor skala att man fått känsla av textil. Några helsidesbilder med detaljer hade rymts i boken och givit en tydligare känsla av textil.

Fotografering av damast är ett av Nordiska museets flaggskepp. Det är en svår konst att avbilda det helvita materialet vars mönster bara kan ses från sidan. Redan 1907, att döma av Gerda Cederbloms artikel i *Fataburen*, tycks museets fotografier ha kunnat lösa den uppgiften. Tekniken utvecklades av Märta Claréus och har sedan bibehållits av fotoateljén. Detta framhåller också förf. Bilderna ger intryck av att vara tagna rakt framifrån och mönstret står konsekvent ljust mot mörkare botten. Inga andra damastböcker i världen uppvisar den konsekvens och skicklighet som där fotografierna är från Nordiska museet. Alla bilder i Topelius bok som visar damast från sidan, skrynklig damast eller mörkt mönster mot ljus botten är från andra museer.

Också på grund av museets unika damastfotografering borde några av bilderna ha varit större, men det är en anmärkning som inte drabbar förf. Även Vadstenakartan på sid. 50–51 är i för liten skala och slottet har åkt in i bindningen.

I mönsterkatalogen hade en numrering underlättat. Mönstren har fått beskrivande namn, som också används i avsnittet med mönsteranalysen. Namnen, t. ex. "Kraftig eklövsranka med à la grecque-bård", ville man inte vara utan, ty de ger en minnesbild, men ett nummer eller en sidhänvisning till bilden i fråga hade gjort det lättare att finna det mönster som åsyftas.

Detsamma gäller också ett tidigare avsnitt om 1700-talsdamast från okänd verkstad. På sid. 105 börjar ett avsnitt om ett viktigt mönster, vars bård beskrivs som ett naturalistiskt böljande spetsband, blomrankor och en välteknad hörnbukett. Här finns hänvisning till utländska böcker men inte till bild 27, som talar om vad det gäller. Förf. anser att

det finns skäl att tro att Vadstena vävt detta mönster. Hon nämner att samma mönster finns i patronteckning i den bunt som kom från Norrköpingsvävarna och som har viss anknytning till Vadstena (sid. 173 f.). En bildhänvisning hade gjort läsaren säkrare på vilket mönster det gäller.

Noterna står inskjutna i parentes i texten. Det är mycket effektivt, men bryter läsrytmen och har inte givit tillfälle till kommentar, utvidgning, invändning och vad annat man brukar vilja ha med.

Register saknas. Person- och ortregister brukar ju ingå i doktorsavhandlingar. Man hade haft nytta av åtminstone personregister för att lättare få överblick över både vävares och vissa beställares göranden.

Bland *otryckta källor* söker jag förgäves Nordiska museets namn. Museets omfattande fotografiska dokumentation nämns redan i inledningen sid. 11. Användningen av museets material utvecklas på sid. 108. Varifrån materialet är hämtat är alltså fullt klart, men det borde också stått med i källförteckningen.

Bland de *tryckta källorna* hade jag gärna sett Märta Claréus uppsats om fotografering av vit damast i *Fataburen* 1967. Topelius har inte hunnit tillägna sig en uppsats av Rita Adrosco i senaste CIETA-bulletinen (1982, men utkommen 1985), kallad *The invention of the Jacquard mechanism*, där Jacquard framställs som en stor fixare, som med skickliga medhjälpare och statligt stöd, utvecklar en tidigare uppfinning. Årtalet för Jacquardvävstolens erkännande sätter Adrosco efter arkivstudier till 1804, vilket bör vara det rätta, Topelius uppger årtalet 1808 (sid. 61, källa ej angiven).

Nordisk textilteknisk terminologi står i källförteckningen under Strömberg (red.) 1967. En senare upplaga med författarna Strömberg – Geijer – Hald – Hoffmann, Oslo 1979, borde ha tagits upp.

Gertrud Grenander Nyberg har behandlat linhantering i Kalmar län i en uppsats som ingår i *Nyttoslöjd och konsthantverk kring Kalmarsund* (1970). Närheten till Östergötland kunde kanske varit av större intresse än de källor som refereras från Jämtland.

Elisabeth Thorman

Förf. ger en särskild elege till Elisabeth Thorman för hennes insatser som damastforskare: "Elisabeth Thormans inventeringsarbete saknar motsvarighet i andra länder. Tack vare hennes arbete har

Sverige en rikare och fullödigare dokumentation inom detta konsthantverksområde än något annat land" (sid. 11). Detta har också intygats redan 1940 av den tyske damastforskaren Wolfgang Schuchhardt.

Thormans storhet framgår särskilt tydligt då man läser Gerda Cederbloms lilla uppsats om linnedamast i *Fataburen* 1907. Uppsatsen är mycket trevande; man vet ännu nästan ingenting. Den är egentligen ett upprop att museet ville ha mer linnedamast till samlingarna för att forskningen skulle få underlag. Det är Thorman, som kartlagt mycket av damastens tillverkning och förekomst i Sverige genom ett gigantiskt arbete.

En av Thormans böcker heter "Duktyg från Vadstena. En damastmanufaktur historia" (1939). Eftersom Topelius avhandling rymmer samma ämne fast inom en något vidare ram, har jag känt mig föranledd att läsa dessa två böcker parallellt för att överväga det berättigade i att ämnet tas upp på nytt, att det görs till föremål för en doktorsavhandling, och i vad mån det tillförs nya fakta och nya synpunkter.

Thormans bok om Vadstena är bra och innehåller ett stort material, som då var nytt. Hon var en skicklig arkivforskare och citerar gärna stora passager ur arkivhandlingar. Genom inventeringar hade ett stort antal Vadstenamönster påträffats. Hon gör en fabrikshistorik och en mönsterkatalog. Helt självklart ingår båda dessa element i Topelius avhandling och det är tydligt att Topelius försökt undvika att citera vissa dokument som är särskilt utförliga hos Thorman.

Förhistorien och grundandet av kammarduksfabriken är t. ex. utförligare hos Thorman. Topelius ger en mycket vidare ram. Den merkantilistiska politiken, det vävnadstekniska och det kulturhistoriska är mer utvecklat. Lösningen av nummersigneringen är storartad och förklarar åtskilligt av produktionen. Analysen av mönsternas uppbyggnad och också hur beställarna kom att påverka produktionen är ny.

Thorman har med stor säkerhet attribuerat bården "gamla hovbigärningen" till Halvard Gäfverbergs fabrik i Gävle som på 1770-talet levererade duktyg till hovet. Thormans bevis är en patron-teckning (avbildad i Topelius sid. 170), där bården med en sekundär anteckning kallas "gamla hovbigärningen", samt Gäfverbergs räkning till hovet där ordet ingår. Bigärning är inget namn; det betyder bård och Topelius tolkar ordet gamla på så sätt att en ny bård tillkommit. Servetten på bokens

utsida är signerad D Heitz, som kom till Vadstena från Flor. Mönstret finns signerat Vadstena i många versioner. Ur stilhistorisk synpunkt ligger bården sent. Dateringarna är 1805, 1809, 1812 och 1815, trots den gustavianska prägeln. Både detta mönster och Karl XIV Johans mer empiremässiga bård – som alltså skulle vara den nya bården – har enligt Topelius sitt konstnärliga ursprung i Vadstena där mönstren vävts om och om igen. Jag har inget att invända mot dessa attributioner, som flyttar två av de bästa och mest gångbara svenska mönstren till Vadstena.

Även om åtskilliga fakta vad beträffar fabriks-historien och många bilder finns i båda böckerna finner jag tilläggen och ett nytt synsätt så värdefulla, att de klart motiverar Ann-Sofi Topelius bok och att den framlagts som en avhandling.

Det vävnadstekniska

Topelius har en viss vävutbildning. Enligt de uppgifter jag fått hade inte Thorman det. Detta gör att Topelius på vissa punkter når betydligt längre än Thorman, t. ex. i beskrivningen av vävstolens konstruktion och vävandets tekniska sida. Själv har jag inte den kompetensen men förstår att det är av ett enastående stort intresse, att Topelius har funnit två foton av en damaststol hos Hellgrens i Örebro (som lade ner verksamheten 1886) och kunnat tolka den som ett arv från Vadstena (sid. 61).

När det gäller det tekniska vill jag stödja mig på tekn. dr Ulla Cyrus-Zetterströms auktoritet. Hon har intygat att beskrivningen av vävstolarna och vävningen är riktig. Hon hade kanske önskat en utförligare bildtext till bilden sid. 56–57 ur C. G. Jacobsons *Schauplatz der Zeugmanufaktur*. Fig. III, IV och V hänför sig till dräll, fig. VI, VII, VIII och XII till damast. Fig. VIII är den del av vävstolen som är ställd före fig. VII vilket allt den fäkunnige inte begriper utan påpekande. Upptäckten av nummersigneringens gåta öppnar spännande vävtekniska perspektiv, säger Ulla Cyrus-Zetterström. När nu olika vävnader som är vävda på en och samma stol är kända, kan man genom att analysera dem, räkna ut stolens tekniska inredning. Detta ligger långt utanför ämnet etnologi.

I och med Topelius tolkning av *nummersigneringen* har hon givit lösningen på ett problem som forskare och textiltintresserade snuddat vid sedan 1930-talet. Lösningen med vävbredderna och de olika vävstolarna har det självklara sanning. Men fel-lästa nummer, siffror halvt insydda i fällen – det

finns åtskilliga sådana bara i Nordiska museets lappkatalog — har försvårat lösningen. Att den invävd signaturen gjorde damasten till en märkesvara förstår vi av att det också finns förfalskade signaturer. Lyckligtvis har förfalskaren felvänt några av bokstäverna och givit en teduk ett nummer som står för en vävstol vars bredd endast räckte till för servetter. Jag har tidigare nämnt en framtida forskningsmöjlighet utifrån den numrerade Vadstenadamasten. Möjligen skulle en liknande forskning göras ännu intressantare med utgångspunkt från numrerade sidenprover där vävstolarnas kapacitet och inredning var mer komplicerad än i fråga om linnedamast. Det svenska sidenet var nämligen också signerat med mästare och stolsnummer, men samtliga Stockholms sidenvävstolar hade nummer i löpande följd utan hänsyn till fabrik. Även detta har Topelius letat fram sedan hon kommit Vadstenanumren på spåren.

Patronteckningar

Mönsterteckningar på rutpapper, s. k. patronteckningar, var dyrbara. Endast två samlingar sådana teckningar för damast är såvitt bekant bevarade och båda har anknytning till Vadstena. Den ena kommer från godsägare Widlund på Tranjerdstorp, framstående damastvävare under 1930–40-talen; han hade fått den från Hellgrens väveri i Örebro och Hellgren var utlärare på Vadstena fabrik. Denna samling ägs av Nordiska museet, där författaren studerat den.

Den andra samlingen, som också innehåller Vadstenamönster, har använts av Norrköpingsvävare som också utbildats i Vadstena. Den ägdes 1957 av Hedvig Ulfsparré, då den lånades in till Nordiska museet, där jag själv hade tillfälle att dokumentera den. Nu har jag glädjen att se min dokumentation användas, men roligare ändå är att berätta, att samlingen inte är försvunnen som sägs på sid. 170, utan finns på Textilmuseet i Högbo. Här har författaren tydligen fått fel uppgifter.

Vadstena-lin

Tillfälligheternas spel har satt ett dokument om linodling i Vadstena i händerna på mig, ett dokument som borde ha kommit förf. till del. Ungefär samtidigt som jag fått del av avhandlingen i första korrektur överlämnade min kollega Jonas Berg, som är bror till Ann-Sofi Topelius, en samling tygprover från 1700-talet till mig, vilka ingår i lantbruksmuseets samlingar, nu överförda till Nor-

diska museet. I samlingen ingick ett grovt dubbelvikt papper med en text och ett antal dockor ospunnet lin till bl. a. kammarduk. Först när jag läst Ann-Sofi Topelius avhandling — och då förelåg redan andra korrektur — förstod jag dokumentets innebörd. Dess text lyder: ”Linprofver inlemnade av Grosshandlaren Jan Pet. Bromander jemte beskrifning öfver det bästa Linfröet, dess Såning och tillredning såväl till Camarduks — Hollandslärfv som andra väfnader i allmänhet tjenligt och infört utj Kongl. Patriotiska Sällskapets Hushålls Journal för januari Månad Åhr 1785 Pagina...” Och invid proverna står: ”Desse 5 dockor är Borstadt Lin till Kammarduk / desse 4 dockor är skrapadt och Scheckladt af alla Couleurer fast 14 till 15 marker tåger efter Ett Lispund.” Dockorna är fastsydda genom det grova papperet och kikar man in mellan stygnen finner man texten: ”Grosshandlaren Högädle Herr Jan Peter Bromander/Wadstena och Broby/ Innehåller tryckta papper.” Det är alltså ett omslagspapper som används på nytt och den som använder det är köpman i Vadstena.

Vi går vidare till den omnämnda Hushållnings Journal jan. 1785. Där ingår mycket riktigt en artikel som säges vara ”upsatt” av linnmästaren N. Hagström och insänd av grosshandlaren Jan Peter Bromander tillika med prover på diverse sorters lin. Artikeln heter ”Beskrifning öfver Lin-Sädet vid Wadstena jämte linets beredning på hwarjehanda sätt”. Beskrivningen av hur man handskas med det fina linet stämmer exakt med skildringen i avhandlingen sid. 24, linet får ej bråkas utan skall bultas med träklubbor, sedan arbetas med ”tjänliga trän” och skrapas på förskinn med en jämn kniv. Verktygen beskrivs. Det hela avslutas med en not: ”Den som vill idka Lin-plantering och åstundar practisk undervisning efter Flanderiska sättet, kan adressera sig till linnmästaren Nils Hagström i Wadstena, som emot ersättning af resekostnad och särskild betalning, nöjacketigt betjenar.”

Därmed vet vi att ännu så sent som 1785 utfördes linberedningen i Vadstena efter flandriskt mönster och vi har prover på linets kvalitet.

Avslutning

Kunskapen om ett material måste erövrats på nytt av varje generation. Visst hjälper äldre litteratur, men kunskapen blir inte ens egen förrän man själv sammanfattat den och prövat sina egna problem-

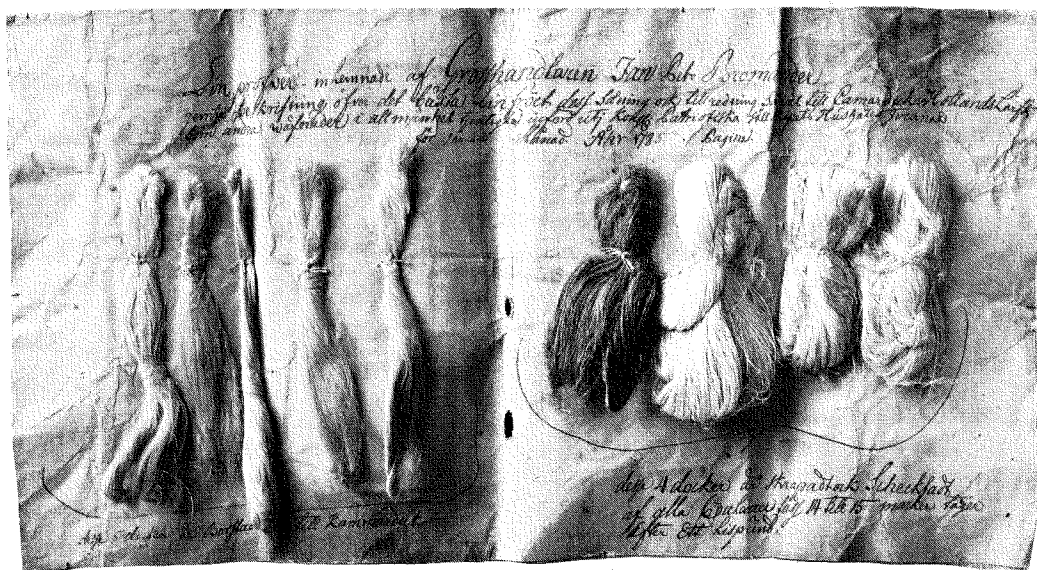

Fig. 1. Strax före disputationen dök detta dokument upp: ett grovt papper med linprover från linodlingarna i Vadstena 1785. De fem till vänster är för kammarduk. Foto Nordiska museet.

ställningar på materialet. Ann-Sofi Topelius är två generationer yngre än Elisabeth Thorman och inte förrän nu har någon tagit upp svensk linnedamast till djupgående studium även om punktinsatser gjorts. Det är hög tid att damasten, "denna den ädlaste av skyttlande vävar" för att citera Thorman, tas upp igen. Det finns ett nytt intresse för lin, spånad och linnevävning, som gör att boken

ligger rätt i tiden. Den klart upplagda mönsterkatalogen och de mycket fina mönsteranalyserna bör bli förebild för behandling av liknande material.

För textilforskningen kommer denna avhandling att få större räckvidd än ämnet låter förmoda. Den ger impulser till nya undersökningar. Översiktligheten och troheten mot källorna kommer att ge boken ett bestående värde.

Vill du komplettera din Rig-serie?

Äldre årgångar eller enstaka häften
kan beställas till låga priser.

Ring eller skriv till

Rigs expedition

Nordiska museet, 115 21 Stockholm
tel 08/22 41 20

Forskarens ögon och hamnarbetarens verklighet

Av Sven B. Ek

Anders Björklund: Hamnens arbetare. En etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg. English summary. Diss. Nordiska museets Handlingar nr 101. Stockholm 1984. 211 s., ill.

Anders Björklunds avhandling om hamnens arbetare i Göteborg är ett rikt illustrerat och mycket välskrivet bidrag till den hittills sparsamma etnologiska utforskningen av arbetarklassens historia. Läger man den till Sigurd Erixons "Stockholms hamnarbetare före fackföreningsrörelsens genombrott" (1949), Allan T. Nilsons "Vid kajen" (1957) och "Stuvarorganisationen i en föränderlig hamn" (1969) samt flera tidigare skrifter av Björklund finner man att hamnarbetarna intar en favoriserad position inom etnologin. Man behöver emellertid inte vara hamnarbetare eller ha speciella böjelser för hamnarbetets kulturhistoria för att ha behållning av Björklunds framställning. Den ger glimtar av verkligheten i både äldre och nyare tid av generell intresse. Som en empirisk-teoretisk introduktion till ett nytt forskningsområde är Björklunds avhandling tillfredsställande, inte minst genom sin lättillgänglighet och tydlighet. I det följande ska jag emellertid – litet senkommet – ikläda mig den vetenskaplige opponentens roll.

Björklund säger inledningsvis att avhandlingen tar sikte på hur de tekniska och organisatoriska förändringarna har påverkat arbetet och samvaron i Göteborgs hamn. "Tyngdpunkten ligger på hamnarbetarnas erfarenheter och deras sätt att förhålla sig till nya maskiner och arbetsmetoder." Formuleringarna antyder att det rör sig om en historisk skildring med arbetslivet i centrum. Delvis infriar avhandlingen de förväntningar som väcks i det hänseendet. Men avhandlingen har under arbetets gång fått en andra inriktning, näm-

ligen att försöka belysa motsättningarna mellan en "disciplinerad" arbetarrörelse – representerad av hamnarbetarnas fack – och en "odisciplinerad" arbetarklass. På så vis placerar Björklund avhandlingen i en aktuell vetenskaplig diskussion i både etnologi och historia. Det är två stora frågor Björklund tar upp. Givetvis hänger de också samman med varandra – och med mycket annat – men man kan redan på förhand fråga sig om det är möjligt att besvara bägge inom ramen för en ganska kortfattad avhandling.

Undersökningen börjar med en skildring av den äldsta organisationstiden, från 1800-talets slut fram till 1900-talets första decennier. Utgångspunkten är det sociala kaos hamnsjåarna enligt utomstående betraktare tycktes befinna sig i under 1800-talets förra hälft. Samma uppfattning företrädde senare också facket – vilket naturligtvis gav en god relief åt dess verksamhet. De oregerliga busarna efterträddes emellertid "efterhand" av fasta arbetslag. När och varför går Björklund inte in på. Dessa fasta lag var i realiteten knutna till rederier och tradebåtar samt erbjöd en förhållandevis tryggad försörjning. Inte att undra över att lagen utvecklade en självisk och exklusiv attityd mot arbetskonsumenter. Inställningen kom också att sätta sin prägel på den tidigaste fackföreningsrörelsen som mera hade karaktär av egoistiskt skrå än öppen arbetarsolidarisk formering.

Stuveriarbetarnas fackförening, bildad 1885, arbetade för att bibehålla arbetstillfällena och förbättra lönerna. Den stod för den nya, i början således måttligt vidgade gemenskapen. Tillhörigheten markerades med synliga märken som inte fick vanäras. Krav på disciplinerat uppträdande vid mötena och alkoholpolitiska målsättningar utmärkte tidigt fackföreningen. I ett avsnitt om bildningsverksamheten inom fackföreningen försöker

Björklund skildra facketts arbete på det området — fast exemplen faktiskt mera talar om facklig kamp än bildningsentusiasm. Den interna "rättsskipningen" och den fackliga symbolgestaltningen är andra sidor som beröres av Björklund.

Det intressantaste avsnittet i det första kapitlet är utan tvivel "Valet mellan lag- och klassgemenskap". Det skildrar ett triangeldrama mellan arbetsgivarintressen, gruppegoistiska intressen (lagen) och övergripande, solidariska intressen (fackföreningen). Det är en kamp som slutar med ett nederlag för gruppegoismen till förmån för den vidare solidariteten — förmodligen med välsignelse från arbetsgivarparten. År 1923 hade lagen förlorat sina privilegier och därmed sin makt över den kommande arbetsfördelningen. På så vis hade också en social plattform gått förlorad — för en del av hamnarbetarna.

Kapitlet är det bäst genomarbetade i avhandlingen. Det är engagerande genom sin empiri och det är den senare som formulerar de principiellt viktiga frågor som Björklund senare återkommer till. Det hade faktiskt varit möjligt att skriva avhandlingen om bara denna tidiga period av organiserande, ideologier och motsättningar. Bl. a. hade människorna bakom handlingarna, deras livsmönster och behov kunnat belysas bättre då. Förvisso finns det också annat arkivmaterial att tillgå än det Björklund anlitat. Stuveriarbetarnas fackförening gick ut i sin första strejk redan hösten 1885 och denna har Taimi Grehn i en artikel för Transportarbetaren följt bl. a. genom polisrapporter till polismästaren A.O. Elliot. Hennes artikel visar att turerna kring denna första strejk förträffligt belyser verkligheten bakom fackföreningens disciplineringsförsök samt konflikten mellan nykterhetsivrare, "odisciplinerade" arbetare och föreningsagerande.

"Arbetets förändring", det kapitel som skulle svara mot avhandlingens första målsättning, omfattar inte mer än ca 25 textsidor. Utvecklingen kan sammanfattas med tre periodindelningar: hantverksfasen, industrialiseringsfasen och automatiseringsfasen, som väl fortfarande befinner sig i ett utvecklingsstadium. Björklund noterar i avsnittet arbetarnas misstro mot tekniska förändringar av mer radikalt slag.

Sådana uppfattades såsom en fara för arbetarnas försörjning men också som ett hot mot deras säkerhet i arbetet. När förändringarna ändå genomfördes utarbetade arbetarna givetvis strategier för att motverka deras negativa ekonomiska följ-

der. Det rörde sig då inte om en form av sabotage utan snarare om ett till rationaliseringen anpassat "fusk" eller — i arbetarögon — justering. Teknikeringen fick naturligtvis konsekvenser för det hantverksmässiga kunnandet och dess betydelse för arbetets genomförande.

Björklund förefaller mig här både acceptera Harry Bravermans teser om rationaliseringens utarmande effekter för upplevelsen av arbetets värde och förneka dem. I det senare hänseendet säger han i opposition till Braverman: "De tekniskt avancerade redskapen krävde i själva verket en skicklighet och teknisk sensibilitet som utgjorde grunden för en ny självmedvetenhet och stolthet bland fordonsförarna." Jag menar att Björklund har rätt i sin kritik av Bravermans målande generaliseringar — vilka naturligtvis går att återföra till Karl Marx i en helt annan historisk situation. Det är emellertid beklagligt att Björklund har varit så lapidarisk när han behandlat en viktig problematik som han själv har placerat i centrum för sin avhandling i inledningskapitlet. Egentligen erbjuder kapitlet ännu ett möjligt avhandlingsämne — som Björklund säkerligen hade varit mannen att förvalta väl. Nu har perspektivet blivit alltför vitt, översiktligheten utarmar *skildringen* av arbetet; människorna och deras konfliktfyllda — liksom harmonierande — relation till uppgifter och maskiner blir något som varken känns riktigt upplevt eller analyserat.

På ca 40 sidor ägnar sig Björklund därefter åt den s. k. "Blixten", d. v. s. dagens tillfällighetsarbetare i hamnen. Från intervjuer och arkivmaterial i de föregående kapitlen övergår han nu till data och intryck som han har inhämtat såsom deltagande observatör. Det innebär också att han ändrar fokus. De hamnarbetare han nu betraktar är vare sig lagens eller fackföreningens. Vän av vetenskaplig ordning kan här bli litet konfunderad. Visserligen motiverar författaren sitt undersökningsval med att han i den s. k. "blixtkulturen" fann en annan institution "i försvar mot omvärlden" men läsaren frågar sig nog ändå om inte också de professionella hamnarbetarna — organiserade i två olika, sinsemellan mycket antagonistiska fack (!), något som Björklund egendomligt nog helt förbigått — också försvarade sig mot omvärlden och är minst lika intressanta i sammanhangen som de extraknäckande studenterna i Göteborgs hamn. Sedd som en fristående studie tycker jag emellertid att framställningen är inکännande och engagerande. Det är ett stycke dagsverklighet som är förtjänt av att

lyftas fram och naturligtvis har generell värde.

Samtidigt menar jag emellertid att just kapitlet om "Blixten" ställer den allvarligaste frågan om avhandlingens vetenskapliga uppläggning och möjligheter att bli till en logiskt sammanhängande undersökning. Nyckeln till min kritik på denna punkten är Björklunds något lättsinniga sätt att handskas med kulturbegreppet. Detta är visserligen "bara" ett ord men måste väl ändå ges en täckning. "Blixtkulturen" hade enligt författaren tre hörnstenar: en starkt instrumentell inställning till arbetet, ett konfliktundvikande förhållningssätt och en önskan om rättvis fördelning av arbetstillfällena. Man kunde tillägga att "blixtkulturen" därutöver kännetecknades av att bärarna hade en total avsaknad av likhet i ekonomiskt, socialt och ideologiskt hänseende eftersom de kom från vitt skilda samhällsklasser, arbetade i hamnen olika länge och för olika syften samt inte hade ett dyft likartade fritidsintressen. Det egendomliga är att Björklund talar om både "blixtkultur" och "blixtkollektiv" trots att han av allt att döma är medveten om att de inte existerar. Den högst heterogena arbetarkåren "kom med olika önskemål och förväntningar och deras identifikation kunde variera och bära spår av övriga livsroller eftersom blixtkulturen bara var en del av den tillfälliga arbetskraftens repertoar", säger Björklund bl.a. Dvs. att kollektivjordbrukaren från Värmland, invandraren från Moçambique och etnologen från Stockholm befann sig i en kulturell situation men knappast enligt någon vettig definition var bärare av en gemensam kultur.

Björklunds sätt att hantera kulturbegreppet styrker anmälaren i hans uppfattning att "kultur" inte är ett bra ord att tänka med – men väl att utgå ifrån när man har gett det en konsistent definition.

Hur kommer den s.k. "blixtkulturen" in i Björklunds avhandling? Rimligtvis handlar den senare om kulturell förändring, en process som omfattar hamnarbetets och hamnarbetarnas villkor och strategier. Med en dubiös benämning skulle vi kunna tala om en "yrkeskulturs" förändring, dvs. en yrkeskulturs och yrkesgemenskaps förändring. Men var platsar yrkesetnologen (yrkessvetsaren, yrkesdiskaren) i denna process för hamnarbetaryrket? I sin inledning säger Björklund att han inspirerats till det diakrona perspektivet av Åke Dauns "Förortsliv". Med Börje Hanssens kritik av Daun just på denna punkt i minnet uppfattade jag först Björklunds yttrande som ett djärvt och friskt

skämt. Man kan och bör uppskatta Daun i många hänseenden men få torde väl uppfatta honom som en diakronisk guru. Björklund menar emellertid allvar. Hans "blixtkultur" svarar mot Dauns Reymersholme i "Förortsliv". Eftersom den naturligtvis har lika lite relevans för den "yrkeskultur" han undersöker som Reymersholme hade för Dauns undersökning av Vårberg blir resultatet därefter. Det hade varit ungefär lika vetenskapligt motiverat att jämföra sekelskiftets hamnarbetare med tillfällighetsarbetande skolungdomar i McDonaidskedjan.

Jag ska gärna tillstå att min kritik kan vara både gammalmodig och felaktig. Kanske saknar jag helt enkelt möjligheterna att förstå Björklunds komparativa metodik. Samtidigt vill jag dock tillägga att jag är helt öppen för en empirisk-teoretisk undersökning om motståndets principer och former utgående från helt skilda arbetssituationer. Men detta skulle då bli en helt annan avhandling.

Avhandlingens slutkapitel har rubriken "Strategier för gemenskap och motstånd". Nu övergår Björklund helt till det "kulturanalytiska". Avsnittet inleds med meningen: "En genomgående tanke i den här studien har varit att arbetarnas liv i hamnen kan betraktas som ett informellt motstånd visavi olika krav." Mest blir det fråga om ett negativt försvar. Det som följer är teoretikerns uttolkning – dock inte så mycket av arbetarens egen upplevelse av situationen, yrkeskunskapens innehåll och arbetets värde. Analysen avlägsnar sig från arbetarens socio-ekonomiska situation. Den byggs i stället upp på abstraktioner med speciell inriktning. Abstraherande från den av objektet upplevda verkligheten är naturligtvis i sig inte vetenskapligt felaktigt utan tvärtom ett av vetenskapens mål. Men det är synd att Björklund inte genomför sina analyser utifrån hamnarbetarnas verklighet i stället för som nu utifrån andras abstraktioner av helt andra arbetarkategoriernas verklighet – varmed jag naturligtvis inte menar att den vetenskapliga diskussionen skulle ignoreras i sammanhanget. Jag tycker emellertid att den empiri Björklund lägger fram på ett förtjänstfullt sätt ställer andra frågor – ofta motfrågor – än de som har besvarats i den internationella debatten.

Som nu är framstår slutkapitlet såsom ett försök att verifiera motsättningarna mellan en diffus arbetarklass och en lika diffus arbetarrörelse. Sådana motsättningar har funnits och finns där. Detta tillhör väl trivialkunskapen. Lika viktigt att undersöka borde emellertid vara motsättningen av mot-

sättningen, d.v.s. de värdegemenskaper, ideologiska grundstrukturer och harmoniserande handlingsmönster vilka *döljes* av den partiella konflikten. Det är ju detta som utgör den kulturella komplexiteten.

På ett ställe säger Björklund: "Vi kan därför tala om å ena sidan den löneförhandlande fackföreningen, å andra sidan den ideologiproklamerande fackföreningen." Naturligtvis låter detta sig sägas, det blir ett slags funktionell fackuppdelning. Men viktigare är nog att se den oupplösliga samhörigheten mellan dessa bägge "sidor", något annat vore som att förneka sambandet mellan arbete och fritid.

I sin strävan att belysa arbetarnas motstånd — främst mot facket — tenderar Björklund att skymma den komplexa och konfliktförberedda *enheten* mellan klass och rörelse. Låt oss ta ett annat exempel. "Man bytte av varandra i jobbet, spelade kort, tog en öl eller två och odlade kamratskapen i intensivt umgänge — alltsammans sådant som i såväl arbetsgivarnas som fackföreningens perspektiv var oordning." Meningen är belysande för en just nu populär analysmetod. Men är denna egentligen så bra? De — d.v.s. arbetarna — var människor och kanske individer. Men vad var fackföreningen — ett socialt fenomen som Björklund fö inte har definierat eller analyserat. Bestod den kanske också av människor? Var det så att dessa människor *verkligt* ville förmena sina medlemmar att avlösa varandra, spela kort, dricka "en öl eller två" och ha ett bra umgänge? Fanns det absolutister, måttlighetssupare och alkoholister i fackföreningen och t.o.m. i dess styrelse? Kan det ha varit så att "fackföreningen" *nominellt* måste gå med på vissa av arbetsgivarens krav för att uppnå ekonomiska och indirekt ideologiska resultat för sina kortspelare och öldrickande medlemmar? Gällde rörelsens nykterhetskrav en borgerlig symbolerövring (som om borgerligheten utmärktes av ett nyktert leverne) eller gällde det solidariteten med arbetarklassens utfattiga familjer och säkerheten i arbetet?

Den som lämnar historiematerialismens sökande efter verklighet — objektiv och subjektiv — hamnar lätt i den godtyckliga egenvärderingen av andras verklighet. Verkligheten är bara ett sken eller modeller av och för verkligheten. Som bäst finns det varken svältande eller döende människor. Det uppstår då givetvis en påtaglig risk för att data tolkas utifrån en egen tankemodell. Forskaren förbiser kanske att också han eller hon faktiskt är en kulturell produkt och har *sina* modeller av verkligheten. Också Björklund som annars är en verklig-

hetsnära etnolog faller offer för den icke-prövande tolkningsmetoden. Fackföreningen motarbetade arbetarnas kortspel medan schackspelet prisades, får vi veta. Detta blir till ett bevis för hur det borgerliga kulturmönstret påverkat *rörelsen*. Men frågan gällde ju arbete och spel. När såg arbetsgivare och fackföreningspampar hamnarbetarna sitta samlade kring schackbrädet "å bogserbåtar, lanscher eller ombord å fartygen"? Uppmuntrade facket verkligen arbetarna att spela schack på jobbet? Visst är det bra med pedagogiska bilder — men inte när de blir verklighetsförnekande.

Detta blev till sist en kritisk granskning. Egentligen riktas emellertid mycket av kritiken inte så mycket mot Björklund som individuell författare som mot ett skoltänkande inom en del av den svenska etnologin. Likartade reflexioner hade i princip kunnat göras om avhandlingar som behandlar musiken i en arbetarrörelse eller ett studieförbund som inte heller tycks utgöras av människor.

Det är viktigt att försöka analysera en klass i dess förhållande till en fackförening som Björklund gör, en klass i relation till en politisk rörelse och en praktisk kulturpolitik i jämförelse med ett studieförbunds ideologi som andra gör. Men analysen blir i mitt tycke missvisande och meningslös om man inte försöker förstå fackföreningen, rörelsen eller studieförbundet utifrån de medverkande människornas egen uppfattning av verkligheten. Det blir till en analys av en dialog i vilken man på förhand har bestämt sig för att bara lyssna på den ena stämman.

Betyder denna kritiska anmälan att jag tycker att Anders Björklunds avhandling är obehövlig? Långt därifrån. Den har brister men den har också en konstruktiv potens. Björklund har pekat på och understrukit problem som är centrala för forskningen om arbetarkultur. Han har redovisat en empiri som blir värdefull i olika sammanhang, vilket i dagsläget inte är minst viktigt. Han har animerat tankar om motsägelser både på det empiriska och teoretiska planet. Allt detta ser jag som ett konstruktivt resultat för både medtyckare och opponenter. Det är ett gott initierande arbete inom ett nytt forskningsfält och det kommer att vara till gagn när forskningsproblemen ska inringas och formuleras i fortsättningen.

Det må till sist vara anmälnaren tillåtet att helt ovetenskapligt konstatera sin tillfredsställelse med att Björklunds empiri hämtats från Göteborg. Kanske ska vi också se detta som en signal till

ökade kontakter och – i en förlängning – ett samarbete mellan de etnologiska institutionerna i landet?

Kulturmöten och kulturell förändring. Nutida tysk etnologi i urval av *Anders Gustavsson*. Liber förlag. Malmö 1985. 227 s.

Kontakterna mellan svensk och tysk etnologi var länge goda och ömsesidigt befruktande. Men på 1960- och 1970-talet blev de påtagligt försvagade. Särskilt den generation jag själv tillhör, som utbildades på 1960-talet, fick dålig kontakt med tysk forskning. Sökandet efter antropologisk inspiration och samhällsvetenskapliga förebilder fick oss att tämligen mangrant vända oss mot engelsk och amerikansk litteratur. På ett djupare och mer känslomässigt plan fanns också under decennierna närmast efter andra världskriget ett ointresse för tysk kultur och tyskt språk, som även påverkade oss.

Idag tyder många tecken på att det finns en ny lust att söka bättre kontakter med europeisk etnologi utanför det engelska språkområdet. Det gäller om tysk etnologi men också om fransk. Den antologi över tyska etnologiska studier, som Anders Gustavsson nyligen har givit ut, är därför mycket välkommen. Anders Gustavsson har under senare år följt den etnologiska debatten och forskningen i Tyskland med stor uppmärksamhet. Detta har avsatt spår i form av recensioner i *Rig* men också i en mindre skrift. Några trender inom västtysk etnologi under 1970-talet (Lund 1980). Man kan säga att Gustavsson axlat Sigfrid Svenssons gamla roll av rapportör från det tyska forskningsfältet, en roll som också i Svenssons fall avsatt åtskilliga spår i *Rig*.

Gustavssons antologi heter "Kulturmöten" på omslaget, "Kulturmöten och kulturell förändring" på titelsidan. Båda titlarna är rätt intetsägande. Antologin har en betydligt vidare omfattning. Den innehåller 18 artiklar av lika många tyska etnologer, inordnade under några tematiska rubriker: Vetenskapsteoretiska utgångspunkter, Revitaliseringsprocesser, Kulturmötesprocesser, Kulturell kommunikation och Kulturformer och social situation.

Anders Gustavsson har försett antologin med en tiosidig inledning. Tillsammans med en avslutan-

de presentation av författarna ger den läsaren nödvändig bakgrundsinformation. Kanske hade det också varit på sin plats med en historisk överblick av etnologins utveckling i Tyskland under 1900-talet. De skarpa motsättningarna mellan olika tyska institutioner och skolbildningar idag kan knappast förstås utan ett historiskt perspektiv. Gustavssons inledning är nu närmast ett understrykande av artiklarnas innehåll och poäng.

Tysk etnologi betyder här i stort sett, men inte helt, västtysk etnologi. Ett tiotal västtyska institutioner finns representerade, från Kiel i norr till Freiburg och München i söder. Zürich i Schweiz är företrätt med en artikel av Rudolf Schenda, tidigare verksam i Västtyskland, och den östtyska etnologin representeras med två bidrag.

Det är naturligtvis oerhört svårt att göra ett urval av detta slag. Skall man välja de bästa bidragen, som man kan komma på? De som har störst intresse för svensk publik eller för dagens svenska s. k. frontforskning? Eller skall man försöka ge en så god återspeglning som möjligt av mångfalden i tysk etnologi? Själv har jag för dålig kunskap om tysk etnologisk forskning för att kunna avgöra vad som väglett Anders Gustavsson. Men jag misstänker att han försökt kombinera en hygglig representativitet med ett val av vad som verkar speciellt aptitligt för dagens svenska forskarseminarier.

Endast en uppsats i antologin är inriktad på den äldre folkliga föremålskulturen. Men det är en av de bästa, Günter Wiegelmans studie av innovationsfaser i Nordvästtysklands materiella kultur från 1500-tal till 1800-tal. Wiegelmans hör ju till de tyska etnologer, som tagit mest intryck av den nordiska debatten. Han är den som mest systematiskt prövat den erixonska kulturfixeringsteorin på kvantitativt material, vilket han just gör på ett intressant sätt i den här artikeln. Studier av samspelen mellan konjunktursvängningar och förändringar av t. ex. möbler och byggnader är enligt min mening ett effektivt sätt att problematisera den etnologiska föremålsforskningen.

En annan principiellt intressant artikel är Martin Scharfes om väggbilder i arbetarbostäder (av någon anledning placerad under rubriken Vetenskapsteoretiska utgångspunkter, hade inte Kulturell kommunikation varit ett naturligare hemvist?). Här ges en historisk översikt av bilder i vanliga människors hem på den sydtyska landsbygden under flera sekler. D. v. s. resultatet blir att först under 1800-talet börjar bilder dyka upp i hemmen och under seklets första hälft ännu myc-

ket sparsamt. Under slutet av 1800-talet ökar användandet av bilder och brokigheten i motiv i olika skikt.

Scharfe skriver rappt och provokativt och inbjuder till motsägelser och diskussion. Rätt typisk är hans analys av begreppet "hötorgskonst", som han ser som "ett socialt-aggressivt värdeomdöme med uppgift att markera och förstärka sociala skikt". Scharfe menar att tesen om arbetarklassens förborgerligande motbevisas av att borgerliga betraktare och arbetare har olika uppfattning om vad som är hötorgskonst. Inom arbetarklassen uppfattades gärna abstrakt konst som hötorgskonst.

Här står emellertid den svenske läsaren inför ett översättningsproblem. Bakom hötorgskonst döljer sig det tyska ordet Kitsch. Jag föreställer mig att inga svenskar skulle beteckna Picasso som hötorgskonst, däremot att åtskilliga skulle kalla hans tavlor för t. ex. meningslös smörja. Med andra ord: Kitsch är ett vidare begrepp än vårt hötorgskonst.

Scharfes artikel är problematisk genom sin blandning av faktiska konstateranden av förekomsten av bilder och mer källkritiskt osäkra uppgifter om människors uppfattning av bilderna och genom många kategoriska slutsatser och generaliseringar. Men den har en värdefull egenskap (som också återfinns i andra bidrag från Tübingen-skolans företrädare, som Utz Jeggle och Gottfried Korff): den går in medias res, rakt på väsentligheter, linjerar upp det principiella, pedagogiskt, ibland möjligen övertydligt.

Även de strukturalistiskt inspirerade bidragen i Gustavssons antologi har ett avgjort intresse. Ingeborg Weber-Kellerman är representerad med ett försök till strukturalistisk analys av ett frågelistmaterial, som Wilhelm Mannhardt samlade in på 1860-talet rörande linodling. Tolkningen resulterar i en bild av socialhistoriska förhållanden på den tyska landsbygden. Ulrich Tolksdorf bidrar med ett intressant försök att skapa en modell för strukturalistisk kostforskning.

Det finns i Kulturmöten ytterligare en rad läsvärda bidrag. Nämnas bör t. ex. Wolfgang Brückners lärda och välskrivna uppsats om Färg som symbol, som knappast går att hänföra till någon viss teoretisk skolbildning. Men antologin innehåller också flera artiklar av tveksamt värde. Inför t. ex. Wolfgang Jacobeits Tankar kring livsform som etnologiskt forskningsbegrepp inställer sig hos läsaren en viss förstämning, trots att Anders Gustavsson i förordet försäkrar att Jacobeit "lämnat väsentliga bidrag till teoridebatten inom

etnologin". Medan Tübingen-skolans marxistiskt orienterade arbeten präglas av ett empiriskt förankrat sökande efter slående poänger, låt vara ibland med en väl tydlig förenkling, så rör sig Jacobeit i den marxistiska retorikens värld. Här väntar inga överraskningar. Intressant är att se hur *dagens* östtyska samhälle definieras bort som angeläget forskningsobjekt.

Ett mindre tungfotat bidrag är Ina-Maria Greverus Turism och interkulturell kommunikation. Men den vetenskapliga nivån är inte särskilt avancerad. Författarinnan propagerar för att etnologistudenterna genom studier och träning skaffar sig "interkulturell kommunikationskompetens" att använda inom turistbranschen, som borde göras till föremål för en ambitiös sanering. Uppsatsen är ett exempel på den tillämpade etnologi, som många tycks vara intresserade av i Västtyskland, även om uppsatsen också möjligen är ett exempel på en något bristande verklighetsuppfattning.

Flera av antologins uppsatser är förkortade i den svenska versionen. Vissa partier med intresse mest för den interna tyska forskningsdebatten har utelutits. I förordet anges att sådana partier markerats med streck. Men om man gör sig besväret att gå till originalartiklarna skall man finna, att utelutningarna varit betydligt fler än vad som angivits. Markeringen har inte skett med tillräcklig konsekvens. Det är av viss betydelse när man vill få ett helhetsintryck av en uppsats.

In summa: Det är ett imponerande arbete som Anders Gustavsson (och översättarna) lagt ner på att presentera dagens tyska etnologi för en svensk publik. Sanningen är ju att det finns ett tydligt läsmotstånd mot tyska texter även hos facketnologer. Därför kommer denna antologi att bli informativ läsning för många. En annan sak är att jag inte tror att så många kommer att dra slutsatsen, att vi har mer inspiration att hämta från tysk än från engelskspråkig forskning. På en nivå som skulle motivera en sådan slutsats ligger nämligen inte dagens tyska etnologi, om man får tro den föreliggande antologin.

Mats Hellspong

Rolf Söderberg: Stockholmspegel. En kulturhistorisk krönika i teckningar och akvareller ur en bildskatt i Stockholms stadsmuseums gömmor. Monografier utgivna av Stockholms kommun 60. Liber Förlag, Stockholm 1984. 312 s., ill.

Under senare år har kommittén för stockholmsforskning påtagligt intensifierat utgivningen av stockholmsmonografier i humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Antalet under första hälften av 1980-talet utgivna monografier är lika stort som under hela perioden 1960–1980. Ämnesmässigt dominerar avhandlingar i historia och konstvetenskap. Särskilt doktorsavhandlingar i historia har varit talrika i denna monografiserie under det senaste decenniet.

Men serien omfattar även mer populärt hållna arbeten. Ett exempel på detta är Rolf Söderbergs översikt av stockholmsbilder under de senaste två seklen, samlade under titeln *Stockholmspegel*. Det är en praktfull volym, försedd med bl. a. 32 utsökt återgivna färgbilder. Materialet är hämtat ur Stockholms stadsmuseums samlingar av teckningar och akvareller. Avsikten har inte varit att ge någon uttömmande skildring av konstnärers syn på Stockholm i allmänhet utan att redovisa detta ur en bestämd och mindre väl känd konstsamling.

Ett problem har då uppenbarligen varit att välja mellan att låta Stockholm eller handteckningssamlingen stå i centrum. För det mesta gäller det förra, men emellanåt blir det litet nyckfulla utflykter på varierande temata för att demonstrera innehållet i stadsmuseets samling. Något perifera i sammanhanget känns t. ex. ekipage-bilderna (s. 118–119), militärteckningarna från Krimkrigets år (s. 120–121), akvarellerna från Göta kanal (s. 138–139), en del allmänt hållna skämtteckningar och karikatyrer (s. 212–213, 215–217) och Ferlin-porträtten (s. 300–301). Det hade nog varit önskvärt med en större koncentration till stockholmsbilder, materialet tycks inte precis tryta.

Söderberg börjar sin krönika omkring 1760 och går fram till våra dagar. Materialet är ytterst skiftande och har tvingat fram en tämligen nyckfull disposition. Framställningen är kronologisk. Underrubrikerna växlar mellan gator och områden i staden, särskilda temata (som rättsskipning, kaffe-hus eller eldsvådor) och bestämda konstnärer. Söderbergs kommenterande text är utmärkt, kunnig och tryfferad med en del personliga synpunkter på dagens stockholmsbebyggelse. Bokens ymniga

bildinnehåll leder till att texten måste bli koncentrerad. Ibland blir koncentrationen så markerad, att läsaren saknar belägg och motiveringar till en del påståenden. Vilka är t. ex. argumenten för att bilden på s. 59 är av Höckert?

Det är naturligtvis bildernas kulturhistoriska värde som varit vägledande för urvalet, inte deras konsthistoriska. En intressant konsekvens av detta är att Söderberg även valt att ta med både verk av rena amatörer och enkla arbeten av yrkesmän, som massproducerade miljöbilder som sålts via ramaffärer eller genom dörrknackning i bostadskvarteren. Söderberg lanserar termen ”dörrknackarakvarellister” för den senare kategorin, en städernas motsvarighet till landsbygdens ”gåramålare”.

1800-talets mitt, de tre första bernadotternas tid, har inte det bästa rykte i vår konsthistoria. Men kulturhistoriskt har artister under denna epok gjort ovärderliga insatser. Tre namn framträder med särskild skärpa i *Stockholmspegel*: Carl Johan Ljunggren, Josabeth Sjöberg och Fritz von Dardel. Hos dem alla möter vi genrebilder, interiörbilder, ofta med ett anekdotiskt innehåll, väl så mycket stockholmsliv som stockholmsmiljö. Hos mamsell Josabeth har vi ju dessutom gatubilder och kvartersutsikter av största dokumentära intresse. Över huvud taget framstår Josabeth Sjöbergs makalöst innehållsrika bilder som särdeles unika i det här presenterade rika jämförelsematerialet.

Men intressantare än de välkända namnen är kanske de okända målare, som lämnat enstaka bidrag till det kulturhistoriskt givande stockholmsmåleriet. En okänd artist, A. C. Müller, medverkar med en fascinerande vy över ett gytter av ljusmålade hus vid södra slussen på 1830-talet. Källarmästaren Johan Ludvig Furst var en annan av 1800-talets minnesvärda amatörmålare. I några naivistiska översikter ger han bilder av Ladugårdslandet i fågelperspektiv vid 1800-talets mitt, källkritiskt sett litet problematiska, eftersom de målats ur minnet ett halvt sekel senare.

Flera av Karl Johan-tidens bästa artister var militärer. Det gäller om t. ex. Alexander Wetterling, Carl Stephan Bennet och, huvudsakligen verksam senare under 1800-talet, Fritz von Dardel. Söderberg menar, att det var fördelaktigt för konstnärer att välja den militära banan under Karl XIV Johans, den f.d. generalens, regim. Men är inte denna yrkeskombination, främmande för vår tid, rätt naturlig för 1800-talet, särskilt för

dess första hälft. Många unga män med borgerlig eller aristokratisk bakgrund valde väl officersbanan mer eller mindre av slentrian eller av social konvention. De militära skyldigheterna var inte mer betungande än att de tillät andra parallella karriärer. Att yrkesvalet var en inställsamhet gentemot kungen är en litet långsökt tanke.

För 1900-talets första decennium lyfter Rolf Söderberg särskilt fram Erik Tryggelin, vars vemodsfyllda kvällsstämningar från gator, gränder, salutorg och ångbåtsbryggor, frambringar en stockholmsatmosfär besläktad med sinnesläget i Hjalmar Söderbergs noveller och romaner. Bland sekelskiftets goda stockholmsmålare finns flera som konsthistoriskt kommit i skymundan, genom att de företrädde de konservativa stilideal, som sopades undan av Opponenterna på 1880-talet och sedan av Konstnärsförbundet. Kanske är tiden mogen för en renässans för dessa målare, som valde fel sida vid ett viktigt vägval i vår konsthistoria. En renässans som då skulle vara en parallell till den nya uppskattning, som i Frankrike på senare tid kommit det s. k. *pompiermålariet* till del, dvs. det mer akademiska måleri, som konkurrerades ut av modernismen med namn som Manet, Cézanne och

van Gogh. En fin företrädare för ett realistiskt friluftsmåleri var Alfred Bergström, som här är representerad med en imponerande bild av den gamla Lidingöbron.

Även från senare decennier av 1900-talet presenteras mycket goda stockholmskildrare. Mest suggestiva är de teckningar och akvareller, som återskapar det ganska nyligen försvunna, t. ex. de nedslitna söderkvarter, som skildrats av Björn Jonsson och Signe Lund-Aspenström på 1940-talet. En annan målare, vars bilder har en slående autenticitet, är Erik Wessel-Fougstedt, som här bl. a. representeras med pregnanta akvareller från Hornsgatan och Birger Jarlspassagen. Allmänt sett är det innerstaden som skildras konstnärligt. Förorterna lyser däremot med sin frånvaro, speciellt höghusarkitekturen från 1960- och 1970-talen, det senfunktionalistiska bottenmärket i vår arkitekturhistoria. Skildras den bebyggelsen i konsten, så tycks det vara för att mana fram känslor av ensamhet och vantrivsel. I Stockholmsspegel, en bestående guldgruva för alla som intresserar sig för stockholmiana och kulturhistoria, finns den inte representerad.

Mats Hellspång

KORTA BOKNOTISER

Mette Skougaard: Bonden bygger. Nationalmuseets förlag. Köpenhamn 1985. 45 s., ill.

”Bonden bygger” av Mette Skougaard med teckningar av Beth Beyerholm (Nationalmuseet) är en tilltalande liten skrift om korsvirkesbyggnader i det gamla danska bondesamhället. Kortfattat och mycket pedagogiskt redogör författaren för de olika konstruktioner, som hör till korsvirkestekniken, och hon skildrar också hur man vid 1800-talets slut övergick till modernare metoder och material. Det är en fördel att illustrationerna inte hämtats ur arkivmaterial utan från Frilandsmuseet i Sorgenfri, där den intresserade kan fördjupa sig i detaljer på plats. Författaren pekar på lokala variationer, men konstaterar att huvudprincipen är densamma i stora delar av Nord-europa.

Inledningsvis redogörs för timmerkonstruktioner och

med hjälp av citat ur uppteckningar förmedlas en bild av hur timmerstommen reses. Skildringen blir än mer levande genom de instruktiva teckningarna. Ett avsnitt behandlar taktäckning. Men det handlar inte bara om material, konstruktioner och redskap utan också om taktäckaren själv, hans utbildning och sociala position. Steg för steg får vi följa en korsvirkesbyggnads framväxt. När taket var klart var det dags att fylla facken med lera eller lersten. Ytterväggarna kalkades och därefter vidtog inredningsarbetet. Det årliga underhållet glöms inte bort! Det hårda kroppsarbetet och den muntra samvaron efter arbetets slut belyses med hjälp av uppteckningsmaterial.

Trots skriftens ringa omfång ryms mycket information mellan de läckert rosaröda pärmarna och den rekommenderas etnologistuderande och den intresserade allmänheten.

Monika Minnhagen-Alvsten

Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1985. Red. av *Jan Lindroth*. 195 s., ill.

Detta är Svenska idrottshistoriska föreningens femte årsskrift. Bland uppsatserna märks en artikel av idéhistorikern Henrik Sandblad om LS, den legendariska göteborgska skolpojksklubb, som Eric Lemming gjorde riksbekant. Sandblad visar överraskande, att LS skall uttydas Lyckans Samfund, inte Lyckans Soldater, som det står i alla idrottshistoriska verk. I några artiklar om idrottsideologi diskuteras såväl Torsten Tegnér som Ed-

vin Wides och P. O. Enquists idrottssyn.

Förutom en som vanligt välmatad recensionsavdelning innehåller årsskriften denna gång en presentation av landets idrottsmuseer. Frågan om ett modernt, representativt och rikstäckande idrottsmuseum har ju stötts och blötts i årtionden utan tillfredsställande resultat. På senare år har dock allt fler lokala idrottsmuseer etablerats. Här presenteras museer i Umeå (skidmuseet), Malmö (Baltiska Hallen), Helsingborg, Göteborg, Norrköping och Bräcke och de långt framskridna planerna på ett regionalt museum för dalaidrotten ventileras.

Mats Hellspong

Ett brev till Rig

Ronald Grambo, föreståndare för Institut for folkeminnvitenskap i Oslo, har reagerat på en passus i Bo G. Nilssons artikel "Levnadshistorisk forskning" i Rig nr 3 1985. Avsnittet finns på s. 80 i detta nummer. Grambo har bett att få följande synpunkter framförda i Rig:

Norges folkloristiske nasjonalarkiv er en del av Institut for folkeminnvitenskap, Universitetet i Oslo. Ved dette arkivet (NFS) har vi bl. a. to samlinger av minneopp-gaver, én fra 1960-årene og én fra tidlig i 1980-årene. Begge er kommet i stand ved et bredt tverrfaglig samarbeid og er en meget verdifull kilde til studiet av vår nære fortid. Gjennom foredrag, vitenskapelige artikler og bøker samt ved annen aktivitet, har fagmiljøet gjort dette stoffet kjent for offentligheten. Man kan ikke se bort fra at dette muligens har bidratt till øket interesse hos myndighetene for tradisjons- og kulturfremtidende forskning i Norge. Dette har i alle fall blitt plukket ut av ett av flere satsningsområder i norsk forskningspolitikk i en melding regjeringen har oversendt til Stortinget til behandling. Nasjonalforsamlingen sluttet seg til meldingen som ble lagt fram på vårparten 1985, mange år etter at siste minneinnsamling ble foretatt.

I en tid med store samfunnsmessige omveltninger bl. a. på mediesiden, er det bred politisk vilje i Norge til å verne om den norske identiteten og den norske nasjonale kulturen.

Det er fullstendig å snu saken på hodet når man i Rig finner følgende uttalelse: "Ett i tid och rum mer nærliggande exempel är den norska regeringens direktiv till insamling av minnesberättelser med syftet att stärka befolkningens känsla av identitet, dvs. stärka den samhälleliga integrationen".

I Norge, som meg ellers bekjent i Norden, råder prinsippet om fri forskning. Det er *ikke* noe direktiv som ligger bak våre to minneinnsamlinger. Det foreligger heller ikke etter at disse innsamlingene ble foretatt noe direktiv fra noen myndighet! Forfatteren av sitatet fra Rig viser manglende kjennskap til både kronologi mht. innsamlingstidspunkt og noe som verre er, til innholdet i den såkalte Forskningsmeldingen.

Bo G. Nilsson ger följande kommentar till Ronald Grambos inlägg:

Jag beklagar min slarviga formulering, som kunde förleda läsaren att tro att den norska regeringen givit direktiv om insamling av minnesberättelser. Ronald Grambo har här ovan klarlagt att så inte varit fallet. Däremot riktar han ingen invändning mot det bärande elementet i mitt resonemang, det nämligen att man i tongivande norska kretsar ser stärkandet av identiteten, dvs. den samhälleliga integrationen, som ett centralt moment i samband med insamlingen av minnesberättelser.

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Medeltidens åkerbruk

Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520

av *Janken Myrdal*

Nordiska museets Handlingar 105

Pris exkl. moms 160:–.

Redskapstekniken står i centrum för undersökningen. "Medeltidens åkerbruk" tar bl. a. upp hur nya typer av plogar och årder, skärar och harvar togs i bruk och hur t. ex. järnskodda spadar började användas för dikesgrävning. Detta var för sin tid viktiga tekniska nyheter som blev betydelsefulla både för människornas vardagsliv och för samhället i stort.

Fataburen 1985

Tema: Det sårbara samhället

Redaktör *Mátyás Szabó*

Pris exkl. moms 125:–.

Fataburen 1985 har till syfte att visa upp aspekter av den verklighet vari sårbarheten ingår som en integrerad del. I elva olika bidrag – av både museets egna medarbetare och inbjudna forskare från skilda ämnesområden – penetreras olika fenomen med sårbarheten som perspektiv.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

11521 Stockholm

Tel 08/22 41 20

Nya böcker från **NORDISKA MUSEET**

Stad i trä

Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria
av *Sten Rentzhog*

Nordiska museets Handlingar 67, 2:a uppl.

Pris 150:— exkl moms.

Den svenska småstaden bestod i äldre tid av timmerhus i en eller två våningar. Vid torget och längs de viktigaste gatorna låg de största och förnämsta gårdarna. På dessa gårdar började man vid 1700-talets slut att klä in husen med bräder — ett byggnadssätt som fortfarande delvis sätter sin prägel på flera svenska småstäder.

Stad i trä beskriver denna klassicistiska träarkitektur med panelklädda fasader som till största delen tillkom under åren 1750—1850 och som ofta var av hög konstnärlig klass. Stad i trä är samtidigt en inventering av den svenska småstadens bebyggelsehistoriska utveckling under samma period. I centrum för framställningen står förhållandena i Hudiksvall, men också bebyggelsen i andra städer skildras utförligt i ord och bild.

Bilden räddas

Tillvaratagande och restaurering av äldre fotomaterial.

Rescuing Pictures

The Care and Restoration of Early Photographic Material

av *Irene Mattsson*

2:a mycket omarbetade upplagan.

Pris 150:— exkl moms.

Irene Mattsson har ända sedan ungdomsåren sysslat med fotografiska bilder. I *Bilden räddas* redogör hon instruktivt i ord och bild för sina räddningsmetoder; till glädje för alla som arbetar med äldre fotografiskt material. Denna andra upplaga har kompletterats med ett kapitel om problemen kring bevarandet av nitratfilm. Dessutom finns hela texten översatt till engelska.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen
115 21 Stockholm
Tel 08/22 41 20